

ქართველები სპარსეთში

ყოლა ამრეზ ხუციშვილი. ყოლა მუსეინ ონიკაშვილი.

მესამე, დამატებითი გამოცემა

ქართველები

სპარსეთში

და

საქართველოში მოსული

სპარსელ ქართველები

ზ. ჭიჭინაძისა

მესამე, დამატებითი გამოცემა

თბილისი

სტამბა „ძმობისა“, მოსკოვის ქუჩა, № 5.

1907

ქართველები სპარსეთში.

ქართველი ტომის ერი ერთ დროს საკმარისად იყო გამრავლებული და აღორძინებული, ამ ტომის ერს კარგა ფართო ადგილებიც ეჭირა. X საუკუნეში ორივე სქესის რიცხვი 6 მილიონზე მეტი ყოფილა, XI საუკუნეში 7 მილიონი და XII საუკუნეში 8 მილიონი. მაშინდელი ერთი ცნობა გვაუწყებს, რომ დავითის სამეფოში ათის თავზედ სალაშქროდ ერთი ქართველი გამოვიდა „და გამოხდა დავითისა სამეფოში კაცი ოთხასი ათასიო“ 1), ამ ცნობიდან სჩანს, რომ ერთ დროს ქართველობა ოთხ მილიონამდინ აღიოდა, ოთხი მილიონი მამა კაცი ყოფილა. ამათ თუ მდებდრობითი სქესიც მივუმატეთ და ისიც ერთი ამოდენი ვიანგარიშეთ, მაშინ 8 მილიონზე მეტი თუ არა, ნაკლები მაინც არ გამოვა. XIII საუკუნის ნახევრიდან ქართველების რიცხვი კლებას მიეცა, ჯერ მონგოლების შემოსევამ და მერე ჯვაროსანთ ომში დიდი ძალი ქართველობა გაწყდა. საქმე ისე წავიდა, რომ XIV საუკუნის დამდეგს ქართველი ხალხი 6 მილიონი-ღა იყო. XV საუკუნეში 4 მილიონი, – ავღან-თურქთა შემოსევამ კვალად შეამცირა. XVI საუკუნეში 3 მილიონი. 1610 წლების შემდეგიდამ ვიდრე 1626 წლებამდის სასტიკად იწყო კლება, რადგანაც ოსმალეთმა სამუდამოთ დაიჭირა და ჩამოაცალა საქართველოს დასავლეთი საქართველო, სადაც ორ მილიონზე მეტი ქართველი იქმნებოდა. ეს წართმეული ადგილები ოსმალეთმა მიუმატა იმ საქართველოს ადგილებს, რომლებიც წინეთ წაართო საქართველოს, ე. ი. კარის ქართველთ, ოლთისის, კოლის, ვალაშკერტის, პარხლის, იშხნის და სხვანი. საქმენი იქამდის მივიდა, რომ XIX საუკუნის დამდეგს მთელი საქართველო მილიონ ნახევარს-ღა შეადგენდა... ისტორიულის

1) დავით რექტორის შენიშვნა ვახუშტის გეოგრაფიაზე.

წყაროებით ვიცით, რომ ქართველთ რიცხვის ერთი მილიონი სული მცხოვრები მარტოდ ახალციხის და ახალქალაქის მაზ-

რაში ყოფილა. ე. ი. მესხეთსა და ჯავახეთში.

ასე და ამ გვარად დაეცა დიდებული ერი, დიდი რიცხვის მექონი ქართველი; ოდესმე თუ ამ ერის სახელი სახელოვნებდა და სჭექდა, უკანასკნელ იგი ისე შეიმუხრა ქრისტიანობის გულისთვის, რომ ქედ-მოხრილი მწუხარებით-ღა უმზერდა თვის შთამომავლობათა წარსულს. ქართველ ტომის ხალხის რაოდენობა დღეს ზოგი-ერთათვის გასაკვირველი იქმნება და მასთანავე საეჭვოც, მაგრამ შემდეგი მოსაზრება დაგვარწმუნებს, რომ აქ საეჭვო და გასაკვირველი არაფერი უნდა იყოს; აბა დავაკვირდეთ საქართველოს ძველ სამზღვრებს, რკინის პალოდან დარუბანდამდე, ამ ადგილებში დარჩენილ ძეგლ-შთენთ ნიშნებს და იქილამ დავიწყო ანგარიში და მოსაზრება, თუნდ ავიღოთ მაგალითებრ შემდეგი: განა 1 მილიონს ან 2 მილიონ ხალხს შეეძლებოდა იმდენი ეკლესიების კეთება, რამდენიც ჩვენს წინაპრებს უკეთებიათ? განა შესაძლებელი იქნებოდა, რომ მცირე ერს ეკეთებინა ისეთი ძეგლები და ისიც V საუკუნიდამ X საუკუნემდე, როგორიც არის მცხეთის ტაძარი, ბანა, სიონი, ხახულისა, იშხნისა, გელათის, პარხლის, თფილისის სიონი, საფარა, ზარზმა, ვარძია და სხვანი, რომელთა მოთვლა აქ საჭირო არ არის. განა ეს ისტორიული ძეგლ შთენთ ნაშთნი ცხადათ არ გვამცნობენ ქართველთ რაოდენობას, სიმძლავრეს და განვითარებას? მაგრამ ჩვენ რა დაგვარწმუნებს და რა დაგვაჯერებს! თვით ჩვენვე ვყოფთ ჩვენ თავს უარს და ვარღვევთ მას, რასაც სხვანი უნდა არღვევდნენ და სცდილობდნენ. სხვანი რაღაზე გავამტყუნოთ. ასეა გათახსირებულთ საქმე, მაგრამ ქართველნი ამას არ გრძნობენ. დღესაც კიდევ იმავე გზასა და კვალს ადგანან, რასაც ჩვენი მამა-პაპანი ადგნენ და რამაც დაგვაუძღურა და მიწასთან გაგვასწორა.

– 5 –

ჩვენი ტომისთვის გარემოებას ხელი რომ მოეწყო და მისი ბედის ჩარხი უკუღმა არ გადატრიალებულიყო, დღეს ქართველი ტომის რიცხვი დიდის წარმატების გზაზე იქნებოდა დამდგარი. ძველ ქართველთ კარგად ესმოდათ საქართვე-

ლოს გაძლიერების საჭიროება და მათ სწორედ ამ ჰაზრით დაიმორჩილეს და გააქრისტიანეს ლეკები XII საუკუნეში; ამ აზრითვე დაეპატრონენ გაოხრებულ სომხეთს და ანში გადაასახლეს ასს ათასზე მეტი ქართველი, რომელთაც სომხეთში ქართველების ეკლესიების შენებაც დაიწყეს და ბევრს ალას ააგეს ძვირფასი ტაძრები. მაგრამ ჩვენდა სამწუხაროდ ქართველთ ასეთმა მისწრაფებამ დიდხანს არ გასტანა, მის ბედსა და მეცადინეობას დიდი რისხვა და მტერი მოევლინა, რომელმაც უძლოურ ჰყო ძრიელი ქართველი, რომელმაც დასცა და დაამდაბლა ქართველობა, ქართველებში აღმოკვეთა ერთობისა და წინ-მსვლელობის წადილი, ყოველი მოსაზრება და მიდრეკილება ქართველთა შეჰფერხა, შეაჩერა და მოსპოთითქმის ისე, რომ დღეს მრავალთათვის ქართველების რიცხვი კი არა და, ისიც კი საეჭვოთ ხდება, რომ ვითომც ამ ერს თავის განვითარებული ყოფა-ცხოვრება, მოქალაქეობა, სამხედრო ძალოვნება და გამგეობაც კი ოდესმე ჰქონოდეს! ჩვენ კი ვიტყვით თამამად, რომ ქართველი ხალხი ძველადგანვე დაადგა დიდის წარმატების გზას; ძველად ქართველნი თანაბარნი იყვნენ რომის, ათინის და სხვა ასეთ განათლებულთ ხალხთა; პირველ დროებში ქართველებშიაც ისე იყო ყველაფერი აღორძინებული, როგორც ზემოხსენებულს ხალხში. გარემოებას რომ ქართველთა წინ მსვლელობისთვის ხელი არ შეეშალა და ყველა აღორძინებათა ძალნი და სახსარნი მკვიდრად დაშთენილიყვნენ და ისე წარმართული იყვნენ, როგორც ის წინეთ იყო, დღეს საქართველო თანაბარი სამეფო და ერი იქნებოდა ევროპის განვითარებულ ერთა და სამეფოთა შორის; დღეს საქართველო არც ერთ ევროპის სახელმწიფოს და ხალხს არ ჩამორჩებოდა უკან. განა ამისთვის არ

– 6 –

კმარა გავიხსენოთ ჩვენ V საუკუნის ქართველთ ხუროდ მოძღვრება, მხატვრობა, ცხენთა მკურნალობა, კაცთ ექიმობა, ძველებური მისნობა, ვარსკვლავთ-მრიცხველობა, ქვის-მჭრელობა, ქანდაკი, ხარატნი, ძველთ-ხელოვნური მწერლობა, და თუ გინდ გავიხსენოთ პეტრე ვარაზბაკური, სტეფანე და

დავითი V საუკუნეში და პეტრიწანი XII საუკუნეში.

ვინც ამაზედ არ დამერწმუნება, იმან გაიციოს ჩვენი და უცხო ტომთ ძველთა დროთა ისტორიები და იქიდან დარწმუნდება ჩვენ ჭეშმარიტებაზე. საქართველო, ოდესმე ბედნიერი და სახელოვანი, თავის მომავალს ბედნიერებას ასცდა XIII საუკუნის გასლვიდამ, მისთვის დადგა დიდი ქცევა და ნგრევის ხანა. საქართველოს ასეთი უბედური მხვედრი გამოწვეულ და მოვლენილ იქმნა თათრებთა მეოხებით, უფრო ქრისტიანობის მტრობით. ქრისტიანობის წინეთ ქართველნი დიდად მრავლდებოდნენ, რადგანაც მათ კავკასიის მონათესავე ხალხებთან დაახლოვებული კავშირი ჰქონდათ, ასეთი გამრავლება ქრისტიანობის შემდეგაც იყო, რადგანაც ქართველთ როცა მეფეები ამოუწყდებოდათ, მაშინ იგინი მიმართავდნენ თავიანთ მონათესავეებს ანუ მეზობლებს: სპარსთ, სომეხთ და თავიანთ სამეფო ტახტის აღსადგენათ მათ სთხოვდნენ მეფის შვილსა, ძმას, ბიძას და ან მთავრის შვილსა. ასე იყო და ასევე წავიდოდა ქართველთ საქმე, მაგრამ ამას წინ გადაეღობა მაჰმადის გამოჩენა და მაჰმადიანობის გავრცელება. მაჰმადის სარწმუნოების გავრცელების შემდეგ ქართველთ იწყეს კლება. ქრისტეს სჯულის მფარველობისთვის მაჰმადიანთა წინაშე ქართველნი დას დასობით სწყდებოდნენ. ხშირად მტერსა სპობდნენ და ხოცავდნენ, მაგრამ თვითონაც მცირდებოდნენ, რიცხვით მაჰმადიანები სჭარბოდნენ ქართველთ.

მთელ კავკასიის ხალხში მაჰმადიანობას მკვიდრად გაედგა ფესვი და მაჰმადის დროშა დიდის დიდებით გაიშალა. საბრალო და ახოვან ქართველებს ხშირად შინ გაწყვეტას გარდა სპარსთ-ოსმალეთშიაც მიერეკებოდნენ და ასახლებდნენ

– 7 –

ზოგს სადა, ზოგს სადა. ვინც საქართველოში რჩებოდნენ, ისინიც მუდმივ ომში იყვნენ გართულნი და ქრისტიანობის გულისთვის მწარედ ემუქრებოდნენ გარ შემოსეულ მაჰმადიანებს. ერთს ჩვენ უძლურებათ თვით ჩვენი ტომის შვენიერებაც ხდებოდა, რადგანაც აზიის მაჰმადიანთ შავი ხალხი

ძრიელ ეტანებოდა ჩვენ ხალხს. ქართველთა შვილებით ამ-
შვენიებდნენ თვის მოდგმას, ¹⁾ XVII საუკუნეში მთელი სპარ-
სეთი და ოსმალეთი სავსე იყო საქართველოდან წაყვანილ
ქართველთა შვილებით. ²⁾ არ მოიძებნებოდა სადმე ვინმე
ფაშის ან ბეგის ოჯახი, რომ იქ ერთი და ორი ქართველი
ყმაწვილი არ ყოფილიყო დაკავებული. შაჰნ-შაჰების და სუ-
ლთნების ჰარამხანებიც ხომ ყოველთვის ქართველთ შვილე-
ბით იყო სავსე. თვით უკანასკნელ დროს, 1790 წლებშიც
კი, ჰუსეინ ყეინის ჰარამხანის უფროს გამგეთ საჭურისი თავ.
სუმბათაშვილი იყო დანიშნული. ქართველ ქალებითაც სავსე
იყო ყოველთვის ჰარამხანა. ასე ეწაფებოდნენ ქართველებს
სპარსელნი.

მგონი ყველა ქართველისათვის ცხადი უნდა იყოს, რომ
რიცხვ-მრავალ ქართველთა ტომის შვილებთა შთამომავლო-
ბით სავსე უნდა იყოს ოსმალ-სპარსეთი. ჩვენი ტომის შვი-
ლების რიცხვი იქამდის გამრავლებული იყო ზემოხსენებულს
ხალხებში, რომ XVIII საუკუნის ბოლოს აფრიკის მთავარ
ფაზათ ქართველ მაჰმადიანთაგანი იყო, ნებაძე. ამ საუკუ-
ნეებშიაც ერთ დროის ოსმალეთის შეიხ ისლამათ სტამბოლში
ქართველთაგანი იყო, არტაანელი; მაგრამ დავანებოთ ამ ცნო-
ბებს და საუბარს თავი, გადავიდეთ იმ ცნობებზე, როცა ჩვე-
ნი ტომის უკან წევის დღეები დაიწყო; როცა დადგა ქარ-
თველთ გარდასახლების და ამოწყვეტის ხანა.

„ვეფხვის ტყაოსანში“ მოხსენებულ ჯალალედინ შვილის
ხვარაზმ შაჰის შემოსევიდან იწყება ჩვენი შემცირება. ჯალა-

1) საქართველო, დ. ბაქრადისა. თბილისი, 1872 წ.

2) პიეტრო დელავალის მოხსენება რომში 1624 წ.

ლედინმა სპარსეთში გადაასახლა 15,000 ქართველი; მეორე
შემოსევის დროს გადაასახლა 10,000 ქართველი. ზოგი ამათ-
განი მოქცეულ იქმნენ თავიანთ მამულში, რადგანაც შაჰი
გზაში მოჰკლეს. მრისხანე მტერმა ეს ქართველნი ისე მოაცა-
ლა საქართველოს, რომ უმეტესთ შემდეგ თავიანთი სამშობლო

თვალითაც აღარ უნახავთ. ლანგ თემურმა წაიყვანა და ამოსწყვიტა 180 ათასი ქართველი, უმეტეს ახალ გაზდა გოგო-ბიჭები. თანვე წაიღო მრავალი ქართული ხელთ-ნაწერი წიგნები; წიგნების უმეტესი ნაწილი, პერგამენტზედ ნაწერები, დღევანდლამდე ინახება სამარყანდის ერთ ციხეში; ეს წიგნები სომხის მოგზაურებსაც უნახავთ. იქიდან ამ წიგნების გამოტანისთვის მათ წყევლა ჰქონიათ დადებული 1). შაჰ ისმაილის და იაყუბ ყაენისაგან გადასახლებულთ რიცხვი 25,000 ქართველზე მეტია, უმეტესი სამხრეთ და ჯავახეთის საქართველოს ქართველნი, რომელ მხარესაც დღეს სამხრეთის მაგიერ „სომხეთი“ ეწოდება. შაჰთამაზმა გადასახლა 50,000 ქართველი და ხვარასანში დაასახლა; ამ დროს აოხრდნენ ფიტარეტი, ტანძია, ბოლნისი, დმანისი და სხვანი. შაჰბაზმა გადასახლა ზოგის თქმით 80 ათასი, ზოგის 120 და ზოგის თქმით 100 ათასი, ზედ მიწევნით კი 80 ათასი კომლი უნდა ვიგულისხმოთ 2), რადგანაც ამ დროს აოხრდა საინგილო, ივრის-ხეობა, ქიზიყი, ვარდთა-ნაშენი, ვართაშენი და დღეს ნახევარ კახეთი. ამ ქართველთა უმეტესი ნაწილი ამოწყდა სპარსეთში, რადგანაც სპარსეთში ამათგან ცხენოსანთ ჯარი შეადგინეს, სადაც 30,000 სული ითვლებოდა ქართველთა და რომელნიც აქა-იქ სპარსთა მტრების წინაშე ბრძოლაში გაწყდნენ. აზანმა გადასახლა 5,000 ქართველი და ესენი გილანში დაასახლა. იქ დღევანდლამდე დარჩნენ ესენი და 1840 წლებამდე აქ ესენი ქართულად ლაპარაკობდნენ 3), სელიმ ხანმა წაიყვანა 20,000

1) საქართველოს აოხრება. შედგენილი XVII საუკ. 1883 წ. თბილისს.

2) ბრძოლა საქართ. მოსპობაზე, ა. ფურცელაძისა. თბილისი 1993 წ.

3) ნაამბობი სპარსეთში ყოფილის სალამბეგოვის მიერ.

ქართველი, ფეიქარ ხანმა გადასახლა 30,000 ქართველი, ამათ მაგიერ თათრები დაასახლეს. უსეინ ყეინის დროს წაყვანილ იქმნა 3,000 ქართველი. შაჰ-ნადირმა წაიყვანა 5,000 ქართველო, უზუნ-ხანმა წაიყვანა 3,000 ქართველი, მირვეისმაც გადასახლა. გადასახლებულთ ცნობა არ სჩანს; კონსტანტი-

ნეს მძევლობის დროს 100 კაცზე მეტი იქმნა წაყვანილი, ლეონ ირანთა მსაჯულის დროს 200 კაცი, ირაკლი ნაზარაღ-ხანის დროს 100 კაცზე მეტი; დიმიტრი თავდადებულის დროს 500 კაცზე მეტი, ბევრი ამათგანი ურუმისაკენ იქმნენ დასახლებულნი. 1795 წელს წაყვანილ იქმნა 20,000 კაცი, ვახტანგ მეექვსესაც 100 კაცი წაჰყვა, ერეკლე მეორეს დროს 300 კაცის გამოჩენილ მხედარნი, ამათ უმეტესი ნაწილი ავღანისტანში გაწყდნენ.

ჩვენ აქ მოვიყვანეთ მხოლოდ სპარსეთში გადასახლებულ მცირე რიცხვი. ჩვენის მიხვედრით და ისტორიულის ცნობების ცოდნით თუ რიგიანათ დავადექით საქმეს და მკაცრათ გავარკვიეთ ჩვენი ისტორიის ცნობები, მაშინ ჩვენ ამაზე მეტ რიცხვსაც დავინახავთ გადასახლებულთ, ამათ ცხოვრების კვალსა და ცნობებს კი ვერ ვპოვებთ. მრავალნი ისე გადუსახლებიათ და ისე დაღუპულან თავიან სამშობლოსთვის, რომ მათ შესახებ არსად ხსოვნაც არ დარჩენილა. ოსმალეთმაც საკმარისად იჯერა გული; 1580 წ. შემდეგ დაუწყო გადასახლება კარის (ყარსი) ქართველთ, არტაანის, (არდაგანის) ოლთისის, ჭანეთის პირამდე და მრავალთა სხვა ადგილების, რომლებიც არ თათრ-დებოდნენ. ოსმალთაგან გადასახლებულთ რიცხვი სულ რომ ცოტა ვსთქვათ 1670-1852 წლებამდის 1,600,000 სულზე მეტი ქართველი გადაუსახლებია, ქურთისტანში და ეგვიპტეში, ასეთს შორს ქვეყნებში დაუსახლებიათ; ამათ ალაგას საქართველოში კი სხვებს ასახლებდნენ, როგორც მაგალითებრ ახალციხის მხარესთან, საქართველოს სამზღვრებზე. 1878 წლის შემდეგ ოსმალთს საქართველოდამ 200,000 სულზე მეტი გადასახლდა. 30,000 მაჭახლიდამ; 20,000 სული ქო-

ბულეთიდამ, 20,000 სული ლივანიდამ; ამდენივე ქვედა და ზედა აჭარიდგან. აგრეთვე სხვა და სხვა ადგილებიდან, რომელთა რიცხვი მთლად 200,000 სულზე მეტი იქმნება; ესენი სახლობენ სტამბოლს, ტრაპიზონს, ჩარშამბას, სინოპს, ესკიტ-რაპიზონის, ტრიპოლ, უნიას, ორდს და სხვაგან *). სპარსეთს და ოსმალეთს გარდა ქართველნი თავიანთ ნებით რუსეთშიაც

გადასახლდნენ. 1640-1820 წლებამდე სტავროპოლისკენ, მოზდოკს, ყიზლიარს და სხვა ადგილებში 10,000 სულზე მეტი იქნება გადასახლებული, უმეტეს მებატონეთა ყმანი დევნულობის გამო. ამათ შთამომავალნი დღევანდლამდე სცხოვრობენ თერგისკენ, მოზდოკს, ყიზლარს, სტავროპოლს და სხვაგან. ზოგმა მათგანმა შეინახა სამშობლო ენა. ბევრნი ხივაშიაც ყოფილან ძელთავე გადასახლებულნი და თვით ქალაქი ახალ-თექაც ქართველთაგან ყოფილა გაშენებული. თექელებში რომ ძველად ქართველნი ყოფილან და ესენი დიდათ გამრავლებულიც, ამას ისიც მოწმობს, რომ დღევანდლამდე თექელებში ბევრს ახსოვთ, რომ ისინი ქართველთ შთამომავალნი არიან; ესენი ამაზე ყველგან ლაპარაკობენ. ვახტანგ მეფემ რუსეთში გადაიყვანა 2,000 ქართველი. ამათ უმეტესი ნაწილი რუსეთში დარჩნენ. დაღისტანშიაც მრავალნი ყოფილან წაყვანილნი ძალადობით, ნამეტურ მებატონეთაგან ტაცვით, პარვით და სხვანი. ესენი დაღესტანში ლეკდებოდნენ, რომ მით თავი ეხსნათ ტანჯვისაგან. შუა გულ სომხეთშიაც მრავალნი ყოფილან წაყვანილნი და თუ თავის ნებით გაქცეულნი. რაფის სიტყვით: ერთ ქართველს თავადს ქალაღის თამაშობაში 150 კომლი ქართველი წაუგია, ეს მოუგია ერთ მდიდარ სომეხს. ამ სომეხს ეს ხალხი შუაგულ სომხეთში გადაუსახლებია და ერთ სოფელში დაუსახლებია. დღეს ესენი მთლათ გასომხებულნი არიანო. სარწმუნოებით გასომხებულნი საქართველოშიაც ბევრნი არიან, გაბერძნებულნი იერუსალიმისკენ, ჯვარის მონასტრის ყმანი, ძველადვე გადა-

*)ქართველები ოსმალეთში – ჩემი დაუბეჭდავი წერილი.

სახლებულნი V საუკუნეში და რუსეთში XVIII საუკ. გადასულნი სარწმუნოებით და ენით სრულიად გადაგვარებულნი.

ჩვენი ცნობების შესავსებლათ საჭიროთ მიგვაჩნია მოვიყვანოთ შემდეგი ცნობაც ქართველთ ემიგრაციის შესახებ, რომელიც დ. ბაქრაძეს მოჰყავს თავის წერილში.

შაჰაბაზის ომში დაიხოცა 70 ათასი ქართველი. ტყვეთ

წაიყვანა 100 ათასი ქართველი. ესენი მათ დაუსახლებიათ მაზანდარანს, ფარსისტანს, მიდიას და სომხეთს. 1562 წ. შაჰთამას წაუყვანია ტყვეთ 30,000 ათასი ქართველი. ყველა ესენი სპარსეთის სხვა და სხვა ადგილებში დაუფანტავს XVII საუკ. შემდეგ ოსმალთა ომში ქართველთაგან დახოცილ იქმნა 75,000 ათასი სული, 1500 კომლი, ტყვეთ პერობილი, შუაგულ ოსმალეთს გარდაასახლეს, რომელ ოჯახთა რიცხვი 15 ათას სულზედ მეტი იქნებოდა. იმავე დროს ანუ XVII საუკ. დამდეგს სპარსეთში გარდაასახლეს 800 კომლი, რომელთა წევრთა რიცხვი 8000 სულზედ მეტი იყო. ზემო ქართლის ავალიშვილების საყმოდამ წაიყვანეს 5000 სული. საციციონოდამ 500 კომლი, რომელთა წევრთა რიცხვი 4000 სული იქნებოდა. ქსნის საერისთავოდან 1,000 სული. აღსანიშნავია, რომ მაშინდელი ოჯახის წევრთა რიცხვი 10-15 სულისაგან შესდგებოდა და არა ისე, ეს როგორც დღეს არის. ამიტომ ჩვენც აქ ასე მოვიყვანეთ.

აი ამან შეამცირა ქართველთა რიცხვი საქართველოში, ამან გახადა დღეს საეჭვოთ ჩვენთვის ისიც კი, რომ ვითომც ქართველნი ოდესმე 3 მილიონიც კი არ ყოფილან. გადასახლებულთ ქართველთ გარდა კარგად მიადევნეთ თვალ-ყური სხვა და სხვა საუკუნოების ომებში დახოცილ ქართველთ რიცხვს და მაშინ თქვენ ცხადად დარწმუნდებით, რომ ქართველნი XI, XII, XIII საუკუნოებში 8 მილიონზე მეტიც უნდა ყოფილიყვნენ ორივე სქესისა. უცხო ქვეყნისკენ წაყვანილებში ხშირადთვით მეფენი და მეფის ძენიც ერივნენ, თავადნი, მთავარნი, მათი ცოლები და შვილები. ამათ გარდა

– 12 –

ერივნენ სასულიერო პირნიც, თვით მღვდელმთავარნიც და ბერების რიცხვიც ხომ ყოველთვის მრავალი იყო. ხშირად ერივნენ მწიგნობარ ქართველნი და მწერალნიც, და როცა ესენი მიდიოდნენ სპარსეთში, მაშინ ამათ თან მიჰქონდათ მრავალად ქართული ხელთ-ნაწერი წიგნები და სხვა და სხვა ძველი ნივთები, რადგანაც მათ საქართველოში დაბრუნების იმედი აღარ ჰქონდათ. ესენი შთებოდნენ სპარსეთში, რამდე-

ნიმე ხნის შემდეგ იგინი ძალ-დატანებით მაჰმადიანობას უერთდებოდნენ და უკანასკნელ, სიბერეში შესულნი იხოცებოდნენ კიდევ. ამათ რჩებოდათ იქ შთამომავლობა და ესენი ძველს წიგნებს და ნივთებს უანდერძებდნენ ხოლმე, რომ მათ შეენახათ ფაქიზათ და არ დაეკარგნათ; ესენი აუწყებდნენ შვილებს, რომ ჩვენ თუმცა გავთათრდით და ეს წიგნები და ნივთები ჩვენთვის საჭირო არ არის, მაგრამ როგორც ჩვენი მამა-პაპის საკუთრება, ამიტომ გთხოვთ, რომ ესენი ხელ-უხლებლად შეინახოთ. ასე უბედურთ და სამშობლოსაგან მოწყვეტილ, ქართველთაგან სპარსეთში დიდი ძალი წიგნები და ნივთებია წაღებული. 1879 წელს თბილისში თეირანიდან მოვიდნენ სპარსთა მეწიგნენი. ამათ თან მოიტანეს ბევრი სპარსული წიგნები, და ამ წიგნებით შორის მოიტანეს რამდენიმე ძველი ქართული ხელთ-ნაწერი წიგნები, რომლებიც აქ დაჰყიდეს; ყველა ხელთნაწერი წიგნები სპარსეთში იყვნენ ნაწერი, სამთელ გავლებულს ქაღალდზე, სრულიად სპარსთა წესით. სპარსეთში ნაწერი ქართული ასოები დიდათ განირჩევა საქართველოში ნაწერი ანბანისაგან.

სპარსეთში დიდი ძალი ქართველობა სცხოვრობდა და ამ დიდ რიცხვს იქ დიდი ბინადრობაც ჰქონდა გამართული. უნდა ითქვას, რომ იქ მცხოვრებ ქართველნი ხშირად მწიგნობრობდნენ კიდევ და სწერდნენ სხვა და სხვა ისტორიულ წერილებსა, რომლებშიაც ქება-დიდებით და ცრემლებით მოიხსენებდნენ თვის ამბებს, სამშობლოსაგან მოშორებას, ომებს, გაჭირვებას, თავგადასავალს, ქართველთ მეფეთა ამბებს და

– 13 –

ბევრს კიდევ სხვა ცნობებს. ასეთ ცნობებს გარდა ესენი სწერდნენ ლექსებს, სთარგმნიდნენ სპარსულ ზნე-ხასიათის ზღაპრულ მოთხრობებს, სამეცნიერო და საექიმო წერილებს და ამ წიგნებიდამ ზოგს საქართველოშიაც ჰგზავნიდნენ ხოლმე და ზოგს იქ იტოვებდნენ; შთამომავლობისაგან ეს წერილები შთამომავლობას გარდაეცემოდა სუფთად. ყველა ჩვენი გამოჩენილი მთარგმნელები სპარსეთშიც ყოფილან, იქ აღზრდილან, ზოგნიც კი იქ დაბადებულან და იქ შეუსწავლიათ

მწიგნობრობა; ვახტანგ მეფემ „ქილილა და მანის“ თარგმნა სპარსეთში დაიწყო ერთ იქ მყოფ სომხის დახმარებით, რომელმაც ქართული საკმარისად იცოდა. ხოსრო თურმანიძემაც იქ დაიწყო „როსტომიანის“ თარგმნა. დოუთხანმაც სპარსეთში სთარგმნა შარიე ზადეს „მუნთანაფი-შია“ ანუ „კარაბადინი“. ბევრმა კიდევ სხვა ძველმა მწერლებმა იმუშაკეს იქ; ამას მოწმობენ თვით მათი ნაწერები. XVIII საუკუნის გასულს მთელი სპარსეთი სავსე იყო ქართული ძველი ხელთ-ნაწერი საეკლესიო წიგნებით, ხატებით და ჯვრებით, საეკლესიო ძველი ნივთებით, რომლებიც ქართველთ სამღვდელთ პირთ საქართველოდან იქ მიჰქონდათ თავიანთ გარდასახლების დროს. ქართველნი, სპარსეთში ტყვეთ-პყრობილნი და წყევანილნი, დიდათ მაგრობდნენ სჯულის გამოცვლას და ხშირად ამისთვის ეწამებოდნენ კიდევ, ბევრს წამებას და ტანჯვას იტანდნენ ხოლმე, მაგრამ სამუდამოთ სჯულზე კი მტკიცედ მაინც არ რჩებოდნენ, რადგანაც მუდმივ ბრძოლა და ტანჯვა სჯულის გამო ერთობ ბეზრდებოდათ და უჭირდებოდათ. ბევრ ქართველთ კი გადაირჩინეს თავი გათათრებას მით, რომ ზოგ ამათგანმა თავის თავი სომხის სარწმუნოების მექონეთ აღიარა, ზოგმა აისორის და ზოგმა კათოლიკის. ამ სარწმუნოების მექონ ქართველთ სპარსნი ხმას არ სცემდნენ. მიზეზი ამისა ჩვენთვის ცხად არს: ეს ოსმალ-სპარსთა ბარბაროსული პოლიტიკა იყო.

სპარსეთი ძველადგანვე სავსე იყო სომხებით, აისორებით,

- 14 -

ბერძნებით და XII საუკუნეში იქ გაჩნდნენ კათოლიკეთა ყველა ორდენის მამებიც; ამათ იქ დაიწყეს ექიმობა, ხსნიდნენ სასწავლებლებს და ქრისტიან აისორ ხალხში კათოლიკობას ავრცელებდნენ. სპარსეთში მოსულნი თუ ტყვეობით წაყვანილნი ქართველნი ყოველთვის ამ ქრისტიან ხალხს ეკედლებოდნენ და ხშირად მრავალნი ქართველნიც უერთდებოდნენ კათოლიკობას, სომხობას და ნესტორიანობას. ქართველებს თუ რამ გააჩნდათ ქრისტიანობის წიგნები ან სხვა რამ ნივთები, სულ ამ ქრისტიანთ ერთა ეკკლესიებში

მიჰქონდათ შესაწირავად და შესანახად. დღესაც თურმე სპარსეთში ძრიელ ბევრს ეკვლესიებში ნახავთ ქართულ ძველს წიგნებს, ხატებს და სხვა ნივთებს, რომლებსაც იქაური ქრისტიანები დიდის პატივით ეპყრობიან და ფაქიზათ ინახავენ.

სპარსეთში ქრისტიანათ დაშთენილთ ქართველთა დაჰკარგეს თავიანთი დედა-ენა. ვინც სომხად აღიარა თავი, ის გასომხდა, ვინც კათოლიკეთ, იმათგანმა ზოგმა სომხური ენა შეითვისა, ზოგმაც აისორული, უმეტესი ნაწილი გათათრდა და ენა დაივიწყა. წინეთ ქრისტიანად დარჩენილ ქართველთ გარდა, სომხის, ფრანგის და აისორების ეკვლესიებში ხანდისხან გათათრებული ქართველებიც დადიოდნენ; ესენი დიდის პატივით ეპყრობოდნენ საეკლესიო საქმეებს და სახლებში თუ რამ გააჩნდათ, ხატები ან წიგნები, სიკვდილის შემდეგ ყველა ამაებს ეკვლესიებში აწყობდნენ, სხვაგან სად რას წაიღებდნენ. სომხის, კათოლიკის და აისორების ეკვლესიების გალავნები ძველად სავსე ყოფილა ქართველთა საფლავებითა. რაფის სიტყვით ალექსანდრე ბატონიშვილიც თავრიზისის სომეხთა ეკვლესიის კარებშია დასაფლავებული 1). ურუმიაში ძველად ქართველების რიცხვი დიდი ყოფილა, თვით ალექსანდრე ბატონიშვილიც იქ იმყოფებოდა და აისორთა მღვდელმთავრის მარშიმონს (მამა სვიმონს) ემეგობრებოდა, მის ნათესავ ქალს ირთავდა. ბრიტანიის ერთმა მქადაგებელმა შამშა იშომ გარდ-

1) სახსოვარი, გამოცემა ჩემი, 1882 წ. ტფილისს.

მომცა, რომ მე თვით მოვესწარ ქართველ მოხუცებულ ქალებს, რომლებიც ურუმიაში სცხოვრობდნენო. ისინი და იმათ დედ-მამა ამ საუკუნის პირველ წლებში ურუმელთ დაეხსნათ სპარსთა ხელიდან და შინ მოეყვანათ. მოხუცებულებისაგან გამიგონია, რომ ძველ დროში სპარსეთში ქართველები ხშირად მოჰყვანდათ ტყვეთაო და ამ ქართველთაგანი ხშირად იფარავდნენ ქრისტიანობას აისორთა დახმარებით და ბოლოს აისორთა ეკვლესიასაც უერთდებოდნენ. სპარსეთის ქრისტიანთ ეკვლესიებში კაცი ბევრს ნიშნებს და განძებს ნახავს

ქართველთა ერისასაო. სპარსეთში ქართველობა და ქართული ენა ყველგან მოისპო. დარჩა მხოლოდ იმ ადგილებსა და სოფლებში, სადაც მხოლოდ ქართველნი ესახლნენ და მათ სპარსებთან მისვლა-მოსვლა ხშირად არ ჰქონიათო. ასეთი ადგილები და ქართველნი ერთობ მცირეა და თუ სადმე ქართველნი არიან დაშთენილნი, ისინიც სულ გათათრებულნი არიან შიის სარწმუნოებითაო. მე არ მაქვს იმედი, რომ 100 წლის განმავლობაში ამათაც არ დაჰკარგონ ქართული ენაო. ჩვენ ვცადეთ მათში მოგზაურობა და გაქრისტიანებაზე ლაპარაკი, მაგრამ ვერა გავაგონეთრაო. თავის დროს ამ ქართველთა შესახებ ბრიტანიის სამქადაგებლო საზოგადოებას ჩვენ მოხსენებაც გაუგზავნეთო, მაგრამ არაფერი მოხერხდაო.

დროის განმავლობის მეოხებით სპარსეთში ქართველებმა დაჰკარგეს თავიანთი ვინაობა და გარდასახლების ამბებიც; გათათრებულ ქართველთ შეითვისეს სპარსული ენა და ქრისტიანედ დარჩენილების ზოგმა სომხური, ზოგმა სპარსული. როგორც ესენი დაიკარგნენ თავიანთ ქვეყნისთვის და დაივიწყეს მათ საქართველო, ქართველი ხალხი და ხსოვნა, აგრეთვე ჩვენ მოგვივიდა და ჩვენც მიგვავიწყდნენ იგინი, მიგვავიწყდნენ მიტომ, რადგანაც მათ შესახებ ჩვენი ძველი ისტორია სულ მცირედ გარდმოგვცემს; მთელი „ქართლის ცხოვრება“ ცარიელია ამის შესახებ ცნობებით და თუ არის სადმე რამ

– 16 –

მოხსენებული, ისიც ორი სამი სიტყვით ასე: „შაჰაბაზი მოვიდა, კახეთი აჰყარა და სპარსეთში გადაასახლა“. ეს არის, მორჩა, მოისვენა, ამით გათავდა საქმე. საკვირველია, ნეტა ისეთი დიდი შემთხვევები, როგორიც იყო ქართველთ გადასახლება სპარსეთში, ქართველთა მეისტორეითათვის რად იყო უმნიშვნელო და ისე დამცირებული, რომ ასეთს დიდს შემთხვევებზე ისე მცირეთ გარდმოგვცემენ: „აჰყარა და წაიყვანა“. ეს არის „ქართლის ცხოვრების“ ცნობა. ჩვენის გარდასახლების და სპარსეთში მცხოვრებ ქართველთა მდგომარეობის და დაღუპვის შესახებ ისევ უცხო მწერლები უფრო მეტს ცნობებს

გარდმოგვცემენ, ვიდრე ჩვენები; მაგალითად: ლათინთ მოძღვარნი და სომეხნი. ამადგან გარდმოცემული ცნობები რომ არ გვქონდეს, მაშინ ჩვენ სპარსეთში წინათ ყოფილ ქართველთა შესახებ სულ არაფერი გვეცოდინებოდა. მაგრამ ქართველნი რაში არა ვართ მივიწყებულნი და უკან ჩამორჩომილნი. სპარსეთში გადასახლებულ და დაღუპულ ქართველთა ცხოვრებაზე ცოდნა კი არა, თვით ჩვენს გვერდით, ჩვენს სამშობლო სამცხე-სათაბაგოში მცოვრებთ ქართველთ მაჰმადიანთ ცხოვრებასაც არ ვიცნობთ, თვით ჩვენს მთიულებს, ფშავ-ხევსურთ, საინგილოს, სამეგრელოს, სვანეთს, აფხაზეთს, ჯავახეთს და აბა მარანდაში, ქირმანში, თავრიზში, ხოროსანში და სხვა დაშორებულ ადგილებში მცხოვრებთ ქართველთა შესახებ რაღა უნდა ვიცოდეთ.

ასე და ამ გვარად, ასე წაგვივიდა ჩვენ საქმე და ოდესმე დიდებულნი ისე დავუძღურდით, რომ უკანასკნელ ჩვენი არსებობის საქმეც კი საეჭვოთ შეიქმნა თვით ჩვენთვის, ისე საეჭვოთ, რომ ამ რამდენისამე წლის წინეთ ქართველ კაცისთვის რომ გეთქვა: სპარსეთში ოდესმე ქართველნი სცხოვრობდნენო, ის მაშინათვე ეჭვით შემოგხედავდა და გაჰკვირდებოდა. ბევრნი ასეც იტყოდნენ ხოლმე.

შე კაი კაცო, ქართველები საქართველოშიაც აღარ სცხოვრობენ და იქ რამ წაიყვანა, იქ რა აცხოვრებთო?! ბევრმა არ

- 17 -

იცის მიზეზი ქართველთა საქართველოში შემცირებისა, რომ სწორეთ ის გახდა ამის საფუძვლად და ძალად, რომ ქართველს საქართველოს გლეჯავდნენ და უცხო ქვეყნებში მიერეკებოდნენ საცხოვრებლად. ვიტყვით იმასაც, რომ სპარსეთში მრავალ დაკარგულ და დაღუპულ ქართველთა გარდა, აქა იქ დარჩენილან ისეთი ქართველნიც, რომელნიც თუმც გაათარებულან სარწმუნოებით, მაგრამ ქართული ენა და საქართველოს ხსოვნა კი მაინც არ დაუკარგიათ. ამათ თავიანთის ენით ჩვენ დრომდის მოუღწევიათ. ამის შესახებ ჩვენ აქედამ დავიწყებთ.

ჩვენდა მოულოდნელად და საკვირველად, 1871 წელს

თბილისში მოვიდა სპარსეთიდან ერთი სპარსელი ქართველ-
თაგანი, სახელად ათამონიკაშვილი, ქართულს ენაზე
წმინდად მოსაუბრე, არაბულის წერა-კითხვის მცოდნე, აგ-
რეთვე სპარსულის და სხვა აღმოსავლეთის ენებისა. სპარ-
სეთში დაბადებული და აღზრდილი. მის წინაპარ ქართველნიც
სპარსეთში დაბადებულან აღზრდილან და იქვე დახოცილან,
მაგრამ თავიანთ სამშობლო ენა არ დაუკარგავთ და მცირედ
საქართველოს ხსოვნაც ჰქონიათ; საქართველოს და ქართველ
ხალხის შესახებ თურმე ზღაპრებსაც ლაპარაკობენ. ესენი
ხშირად ნახავენ ხოლმე აქა იქ სპარსეთში მცხოვრებ სომ-
ხებს და მათ საქართველოს შესახებ ამბებს ჰკითხავენ. თუ
ვინმე რამეს იტყვის, იმას სულ განაბული ისმენენ. მაგრამ
საუბედუროდ სომხებში ხშირად ვერ ნახვენ ისეთს პირებს,
რომ მათ საქართველოზე რამე ცნობები იცოდნენ. ათამ
ონიკაშვილი იყო სპარსელ ქართველთ ერთი შეძლებულ ოჯა-
ხის შვილთაგანი. ამას თავიანთ ოჯახში ხშირად შეუტყვია
ხოლმე თავის მშობლებისაგან, რომ ჩვენ ქართველები ვართ,
ჩვენი ქვეყანა საქართველოა, ჩვენ აქ ძალად ვართ მოყვანი-
ლნიო. ჩვენი ძველები იტყოდნენ ანდაზად ხოლმეო, რომ
„ეგები ეცადოთ შინისაკენ დაბრუნებასაო, ბევრი კაცი და

– 17 –

დედაკაცი სულ ამას გვავედრიდნენ, რომ ეცადეთ აქ არ
დარჩეთ და საქართველოში დაბრუნდეთო“.

იტყოდნენ თურმეო, რომ მოხუცებულნი ცხარედ სტი-
როდნენო, რანდენჯერაც გაიგონებდნენ საქართველოს, იმდენ-
ჯერ წუხილს და ნატვრას დაიწყებდნენო, რომ ნეტა საქარ-
თველო გვაჩვენა, ნეტა ჩვენ აქ ვინ გადმოგვასახლა, ჩვენს
ცოდვაში ვინ ჩადგა, რას გვემართლებოდნენ, რომ ჩვენს
ძმებს დაგვაშორეს და აქ მოგვიყვანეს; ყველა ამბობს
თურმე, რომ ჩვენ აქ შაჰზაზმა მოგვიყვანაო. შაჰზაზი მათში
სახელოვნებს, საქართველოს საქმეების დამამცირებლად მხო-
ლოდ ამას აღიარებენო. სპარსელ ქართველ მოხუცებულთა
ლაპარაკს პატარა ათამ ონიკაშვილი ყოველთვის სიამოვნებით
ისმენდა და ამას ძრიელ უყვარდა საქართველოს ძველებული

ამბების გაგება. ყოველი ამბავი ამას ცხადად ამახსოვდებოდა და შემდეგ ამ ამბებს თავის ტოლს მეგობრებს უამბობდა ხოლმე. რამდენიმე ხნის შემდეგ ათამ ონიკაშვილი მისცეს თავიანთ სოფლის მარტყოფის სასწავლებელში შევირდათ. სასწავლებელი ადრიდგანვე დაუარსებიათ მარტყოფში. სპარსებს ამ სასწავლებლის მეოხებით გაუვრცელებიათ ქართველებში სპარსული ენა. ამ სასწავლებელში ათამა რამდენიმე წელიწადს დარჩა. აქ იმეისწავლა არაბული ანბანი, სპარსული ენა, საჭირო საკითხავი ლოცვები და უკანასკნელ როცა მოლონიერდა, სკოლიდან გავიდა. 20 წლის ვაჟკაცი იქნებოდა, რომ მარტყოფიდან თეირანში გადასახლდა და იქ საქმეს ეძებდა. ამან იპოვა ერთი ინგლისელი ინჟინერი, რომელთანაც მოსამსახურედ დადგა. ამ ინგლისელთან ათამ ონიკაშვილი ჩინებულად ასრულებდა თავის მოვალეობას. ინჟინერი გაკვირვებული იყო მასზე, რომ მე ასეთი ჩინებული ბიჭი ვიშოვნეო სპარსეთში, წერა-კითხვის მცოდნე, მასთან გონებიანი და თანაბარი ევროპიელ მოსამსახურებისა. ინჟინერმა სპარსული ენა იცოდა. ამან ათამ ონიკაშვილს თავის ვინაობა ჰკითხა, ამანაც ყველაფერი უამბო: ინჟინერი გაკვირდა, ამან სთქვა: კიდეც მიტომ

– 19 –

გამოვიდა ასეთიო, რომ ეს სპარსთა შთამომავლობის არ ყოფილაო. ინჟინერმა უთხრა, რომ მე რუსეთისკენ მომიხდებოდა მოვლაო და თუ გინდა ბაქომდის ჩემის ხარჯით წაგიყვან, და მერე იქიდან შენ შეგეძლება, რომ საქართველოში ადვილად ჩახვიდეო. ათამ ონიკაშვილს გაეხარდა, წამოსვლის პირობა მისცა. რამდენიმე ხნის შემდეგ ინჟინერი ბაქოში წამოვიდა, ათამ ონიკაშვილი სიამოვნებით გამოჰყვა თანა. ესენი მალე ბაქოში მოვიდნენ. ინჟინერი კასპის ზღვით გაემგზავრა და ათამ ონიკაშვილი კი საქართველოში გამოემგზავრა. დიდი ხნის წადილი აუსრულდა ამ პირს, მალე მოვიდა თავის სამშობლო ქვეყანაში, მან მალე ნახა ის წამებული საქართველო და ქართველი ხალხი, რომელ ქვეყანასა და ერსაც მისი მშობლები 280 წლის განმავლობაში უკან მისტირებდნენ მწარე გულით და ცხარე ცრემლებითა. თვით ათამ ონიკაშვი-

ლიც არა მცირედ გლოვობდა თურმე საქართველოზე, ამას უფრო ენატრებოდა საქართველოს და ქართველი ხალხის ნახვა, ვინემც მის მშობლებს. აგერ აღუსრულდა მას წადილი და ბევრის შრომის და მეცადინეობის შემდეგ მოვიდა თვის სამშობლო ქვეყანაში, თავის ტურფა და მტერთაგან წამებულს საგმირო საქართველოში. ათამ ონიკაშვილის მოსვლის ამბავი თბილისში მალე მთელმა ქართველობამ შეიტყო. ბევრს დიდი გვარის კაცს მოუნდა ამ ძვირფასი სტუმრის ნახვა. მალე მიიხმეს თვისკენ. ნახეს ყველა ჩვენ საპატო პირებმა: დიმიტრი ბაქრაძემ, იაკ. გოგებაშვილმა, აკაკიმ, გ. წერეთელმა, ს. მესხმა, დიმიტრი ყიფიანმა, გრიგოლ ორბელიანმა და პეტრე უმიკაშვილმა. ამათ დაუწყეს სპარსეთში მყოფთ და დაღუპულთ ქართველთა შესახებ ცნობების გამოკითხვა და საუბარი. ათამ ონიკაშვილმაც დაიწყო საუბარი და ყველაფერი რაც კი იცოდა სპარსელ ქართველთ ცხოვრების შესახებ, დაწვრილებით უამბო. მისმა საუბარმა ბევრს ქართველს გაახსენა საქართველოს შავი და ბნელი დღეები, ბევრს ქართველს აუტოკდა გული, ბევრი ქართველი ატირდა მისის საუბრით, ბევრს გა-

– 20 –

დაეშალა თვალი წინ საქართველოს მწარე დღეები და ის წუთები, როცა ათამ ონიკაშვილის წინაპრებს თავიანთ საყვარელ საქართველოს ამორებდნენ, როცა იგინი სპარსეთში მიჰყვანდათ და სამუდამოდ ასალმებდნენ ქართველთა ცხოვრების მხერას, ქართველებთან კავშირს, ლხინს და ათას ნაირ ვაების დათმენას. განა იქნება ისეთი ქართველი, რომ იმან ათამ ონიკაშვილის წინაპართ ქართველთ ამბები შეიტყოს და იმავე წუთს გული არ აუტირდეს. განა შეიძლება მოიძებნოს ისეთი ქართველი, რომ მის გული არ შეაწუხოს სპარსეთში მყოფთა დატანჯულთ ქართველთა ცნობებმა. კიდევ განვიმეორებთ, რომ არა გვგონია, და თუ იქნება ისეთი ვინმე, რომ მის გულზე ამ უბედურ ხალხის ცნობები ვერაფერ გავლენას მოახდენს, ის სხვა სჯულის და ჯიშის ქართველი იქმნება. არამც თუ ჩვენ, არამედ ხშირად ტიროდა თვით ათამ ონიკაშვილი და ატირებდა მრავალ ქართველთაც. მის საუბარს ისეთი გავლენა

ჰქონდა დიმიტრი ბაქრაძეზე, რომ ამან აღარ იცოდა, რა ექმნა, ამის მწუხარებას საზღვარი არა ჰქონდა. ათამ ონიკაშვილი სპარსელ-ქართველთათვის ძალიან გლოვობდა, მათი ცხოვრებისათვის დიდად შესტკივოდა გული და მწარედ სწუხდა; სწუხდა მით უფრო, რადგან ქართველ ერის მდგომარეობას ბეჯითად ადევნებდა თვალთ და ყურს და ქართველ ტომის შემცირების მიზეზსაც კარგად გრძნობდა; სწუხდა მწარედ, რადგანაც საქართველოს სპარსთა ბევრი შვილები მოსტაცეს, და ვინც წაიყვანეს, იმათ უმეტესი ნაწილიც გაწყდა და დაიღუპაო. აქ ქართველთ მოაკლდნენ, ქართველნი შემცირებულან და იქ კიდევ მათ ვერ იხეირეს და მოისპნენო. რამდენჯერ უთქვამს ასე: ახ, ჩემო მეგობარო, განა მოვესწრები იმ დროს, რომ მე და შენ ან კიდევ სხვა ქართველნი სპარსეთში წავიდეთ და ჩვენი დაღუპული ძმები ვნახოთ, გავიცნათ მათი ავი და კარგი და ყოფა-ცხოვრება. მაგრამ მაშინ ე. ო. 1877 წელს, ჩვენ სპარსეთში წასვლის თავი კი არა, საქართველოშიაც არ ვიყავით და აბა იქ წასვლას ვინ

– 21 –

იფიქრებდა, თუმცა ნატვრა კი დიდი გვქონდა. ეხლა რომ საწყალი ათამ ონიკაშვილი ცოცხალი იყოს, სწორედ აღტაცებული იქნებოდა მით, რომ ძლივს ეღირსა მის ნატვრას შესრულება და სპარსეთში წავიდა საქართველოს ძვირფასი მოღვაწე შვილთაგანი ბ. ვლადიმერ აღნიაშვილი. იგი თამამად ეტყოდა ასე.

– ოჰ, ჩემო ძვირფასო ვლადიმერ, მადლობა ღმერთს, რომ მოვესწარ ქართველს, რომელმაც ისურვა ჩვენსკენ წამოსვლა და დაკარგულ ძმების გაცნობა.

ეს კაცი ბევრს ცნობას მისცემდა ქართველს მოგზაურს, იგი უჩვენებდა მთელ სპარსეთის ადგილებს, აჩვენებდა იმასაც, საცა კი ქართველთა კვალია დარჩენილი, ამას გარდა სპარსეთის ენითაც დიდად დაეხმარებოდა ჩვენის ტომის საქმეს და იგი თარგმნებით ბევრს რასმეს შემოიტანდა ჩვენს მწერლობაში, მაგრამ ეს არ იქმნა ასე, ჩვენ ვერ ვისარგებლეთ ამითა. ათამა თავისუფლად ამბობდა ხოლმე „წყეულ სპარსთა და ოსმალთა მეო-

ხეზით დიდი ძალი ქართველობა დაღუპულა. მაგალითს გეტყვით, რომ ძველათ არ ყოფილა სპარსთა დიდი ოჯახი, რომ იმ ოჯახში ქართველთა შვილების 2 მაინც არ ჰყოლოდეთ მონებათ. ასე დაპნეულ, დარიგებულ და დაკარგულ ქართველთა დაკარგეს ქართული ენა. ვინც დარჩნენ და შეინახეს დღევანდლამდე, ისინიც დაჰკარგამენ ამ 100 წლის განმავლობაში, თუ ამ საბრალოებს არაფერი ეშველათ. თუ რაფერ უნდა ეშველოს იქ, რა უყოთ? გადმოსახლებას უნდა ვეცადოთ, მეტი გზა არ არის. მე დავიწყებ თხოვნას და იმედი მაქვს, რომ მრავალნი ქართველნიც დამეხმარებიან ამ საქმეში. ეს ამაები ვინც კი გაიგო, ყველას ესიამოვნა, ყველა აღტაცებული დარჩა, ხოლო ვისაც ამ საქმეში შეეძლო მონაწილეობის მიღება და ვისაც უხაროდა ამ კაცის ლაპარაკი, ეს გამოჩენილი ქართველი პროექტი გენერალ გრიგოლ ორბელიანი კი შორს დადგა და არსად ერთი სიტყვაც კი არა სთქვა, ვერაფერი წინამძღოლობა გაუწია ათამ ონიკაშვილს.

– 22 –

ათამ ონიკაშვილი გადაწყვეტით ასაბუთებდა, რომ დღეის შემდეგ ქართველნი სპარსეთში ვეღარ შეინახვენ თავსა, რადგან თმენას და ბრძოლას სპარსებთან მოზეზრებულნი არიანო. აი რა გვიამბო თავიანთ სოფლების შესახებ.

ისპაანიდან ჩრდილოეთ დასავლეთისკენ, ქალაქ შირაზის მახლობლად, ხუთი დღის სავალზე, ყულევის წყლის ხეობაზე, მდებარეობს რამდენიმე სოფელი ქართველთა, რომელ სოფლის მცხოვრებნიც ქართველნი არიან და დღევანდლამდე აქ ქართულად ლაპარაკობენ, ქართული ენის გარდა მათ სხვა ენა კარგა არ იციან. წვრილ სოფლებთ შორის გამოჩენილ სოფლებათ შემდეგი სოფლები ითვლებიან, სადაც მთლად ქართველები ცხოვრობენო.

მარტყოფი	–	1200 კომლი
აფუსი	–	800 კომლი
თელავი	–	900 კომლი
ტაშკენაში	–	500 კომლი
ახჩა	–	50 კომლი

ბოინი	- -	60 კომლი
მელაანი	- -	50 კომლი
მუკუზანი	-	100 კომლი
მაჩხანი	- -	200 კომლი
ზემო-აკურა	-	30 კომლი
ქვემო-აკურა	-	20 კომლი.

გილანის ზღვისკენ, თავრიზსა თუ თეირანს აქეთ, გზაში არის შემდეგი სოფლები:

პატარმეული	-	30 კომლი
ლილო	- -	40 კომლი
ნორიო	- -	30 კომლი

აქ მოხსენებულ უკანასკნელ სამი სოფლის შესახებ, ათამ ონიკაშვილის გარდა, მე მიაშხო ერთმა მოხუცმა საქართველოს სომეხ ვაჭარმა, რომელსაც მთელი სპარსეთი დაეველო, ეს სოფლები ენახა და იქ რამდენიმე დღეს ეცხოვ-

- 23 -

რნა და ქართველებთან ბევრი რამ ესაუბრა. ამ სოფელში ალექსანდრე ბატონიშვილსაც ხშირად უცხოვრია ხოლმე. სოფლის მცხოვრებნი დიდის პატივით ეპყრობოდნენ ალექსანდრე ბატონიშვილს და ამ ბატონიშვილის შესახებ ბევრი ამბებიც ყოფილა ზღაპრად დარჩენილი. ამ სოფლებში დღევანდლამდე ქართულად ლაპარაკობენ და საქართველოს შესახებ ბევრი ამბებიც იციან. ათამ ონიკაშვილის სიტყვით, დღეს მთელ სპარსელ ქართველთ რიცხვი 30 ათასამდე უნდა იყოს. ზოგ მოხუცთაგან გაუგონია ამას ის ამბავიც, რომ ვითომც სპარსეთში აქა იქაც არიან ქართველები, მაგრამ მათი ბინადრობის და სოფლების ცნობები ქალაქ ადგილებში არავინ იცის, რადგანაც იგინი სპარსეთის შესანიშნავ ქალაქებისაგან ერთობ შორს სცხოვრობენო, უფრო ისეთ დაშორებულ ადგილებში სცხოვრობენ, რომელ ადგილებიც ძველ დროშივე სპარსეთისათვის უხმარი ყოფილა. აი ეს რიცხვი გადარჩა იმ დიდ რიცხვს ქართველთა, რომელნიც საქართველოდამ სპარსეთში იყვნენ გადასახლებულნი 400 წლის განმავლობაში და რომელთა რიცხვიც ისე დიდი იყო, რომ XVIII

საუკუნეშიც კი მთელი სპარსეთი სავსე იყო ქართველებითა. სპარსელ ქართველთ კარგათ ახსოვთ თურმე, რომ ისინი ქართველთ შთამომავალნი არიან და საქართველოდამ გადაუსახლებია შაჰბაჰს. ამბობენ თურმე, რომ როცა ჩვენი ძველები მოუყვანიათ და დაუსახლებიათო, მაშინ ამ ადგილებში ხალხი არ ყოფილაო და ქართველები სადაც დასახლებულან, იმათ თავიანთ ახალ შენებისათვის თავიანთ ძველი სოფლის სახელები დაურქმევიათო. მაგალითებრ: სოფელ მარტყოფიდან გადასახლებულნი ერთად დასახლებულან და ამათ თავიანთ სოფლისთვის მარტყოფი უწოდებიათო. ასევე სხვა სოფლებსაო. ათამ ონიკაშვილი იტყოდა ხოლმე: ჩვენ არ ვიცით თუ ჩვენი სოფლის სახელების მექონი სოფლებიც უნდა იყოს საქართველოში თუ არა, მაგრამ ვფიქრობთ, რომ უნდა იყვეს, რადგანაც ამის შესახებ ამბები ჩვენის ძვე-

– 24 –

ლებისაგანაც შემიტყვიაო. ჩვენში ამბობდნენ ხოლმე, რომ როცა ქართველები დაასახლეს ამ ხეობაში, მაშინ ქართველთა დიდი ხანი შეიმაგრეს თავი და არ გათათრდნენო, იმათ დიდი წვალება გამოიარეს, დიდათ სტანჯავდნენ და აწვალებდნენ იმ ქართველებსაც, რომელნიც სპარსელ დიდი კაცების სახლებში იყვნენ მონებათ დარიგებულიო. ხშირად ამ საბრალო ქართველთ შვილებით ვაჭრობაც ჰქონდათ გამართული, ჩვენ ტანჯვა წვალების და შვილების ტაციაობას რიცხვი არა ჰქონდაო. მართლაც და ძველად სპარსეთში ქართველნი დიდს ტანჯვაში ყოფილან. ამას ამტკიცებს პიეტრო დელავალის ცნობა საქართველოს შესახებ, რომელ ცნობაც იმავე დროსვე არის დაწერილი. აი რას მოგვითხრობს: XVII საუკუნეში სპარსებმა ძალად მოაცილეს ქართველები თავიანთ სახლ-კარსა, სამშობლოს და წაიყვანეს. ადვილი წარმოსადგენია, თუ რა არეულობა იქნებოდა მთელის ქვეყნის გადასახლების დროს. მათ შორის იყვნენ მამაკაცები და დედაკაცები, თავადნი, აზნაურები და გლეხები, დიდი და პატარა, ყოველ წლოვანობისა, ყოველ წოდების და ყოველ მდგომარეობაში მყოფი. ესენი თავიანთ ბარგით, რამდენის წამოღებაც შეეძლოთ, დააყენეს

ჯარის წინ და სიჩქარით წაიყვანეს სპარსეთში და მიუჩინეს ის ადგილები, რომლებიც უფრო დაშორებულნი იყვნენ საქართველოს, სადაც უფრო ეჭირვებოდათ ხალხის დასახლება. აი საიდგან არის ის, რომ დღეს საკუთრად თქმული სპარსეთი მაგალითად ქირმანში, მიზანდარი და კასპის ზღვის ნაპირები სავსე არიან ქართველებითა და ჩერქეზებით. ფარსისტანტი და მიზანდარანში ამათ არამც თუ სოფლები, დაბეზიც კი უჭირავთ, არამედ მთელი ქალაქებიც, იქ მათი მეტი არავინა სცხოვრობს. გარდა ზემოხსენებულ ქართველების, რომელნიც სპარსეთში სცხოვრობდნენ, თავისუფლად არიან იმისთანანიც, რომელნიც მონად ჩაუვარდნენ სპარსებს იმ არეულობის დროს, რომელიც მოხდა სპარსეთის შემოსევის და ქართველთა სამშობლოდან ძალდატანებით გადასახლების

– 25 –

დროს. ამათი რიცხვი დღეს ისე დიდია, რომ არ იპოვება არც ერთი სახლი სპარსეთში, რომელიც სავსე არ იყოს ამისთანა ქართველებით, მამაკაცებით და დედაკაცებით. იქ არ არის იმისთანა დიდი კაცი, რომ არ სურდეს, რომ ყველა მისი ქალები ქართველები იყვნენ, იმიტომ რომ ესენი მშვენიერები არიან. თვით ხელმწიფესაც გავსებული აქვს თვისი სასახლე მათის კაცებითა და ქალებითა, ამათ გარდა სხვებს თითქმის არ იმსახურებს. დიდი უძლურება მოჰყვა ამ ქართველთ გარდასახლებას, დიდი გაჭირვება, ცრემლის ღვრა და სხვანი.

საქართველოდამ ქართველებს წაყვანა გამოეცხადათ, ყველა სოფლის მცხოვრებნი თავ-თავიანთვის შეგროვდნენ და ისე გაემზადნენ წასასვლელად. ზოგიერთი ადგილები მაშინ დაიცალა ქართველებისაგან. სოფლის მცხოვრებთა რაც რამ ჰქონდათ, ყველაფერი შეკრიბეს და თან წასაღებათ განამზადეს. საეკლესიო ნივთებიც კი შეჰკრიბეს. ვისაც ურმები ჰქონდათ, ბარგი იმაში ჩააწყვეს და ვისაც ცხენები, ისინი ცხენებით მიდიოდნენ. ბევრს აქედან მღვდლებიც გაჰყვნენ. მღვდლებმა იქ კარგა ხანს შეინახეს თავი. ესენი ქართველებს თავიანთ სახლში ალოცებდნენ. რაც ხანი გადიოდა, მით სამღვდელოთ რიცხვი მცირდებოდა და ქართვე-

ლებში თათრობა ვრცელდებოდა. თავად აზნაურებმა ერთობ მალე მიიღეს მუსულმანობა და გლეხნი კი არ შვრებოდნენ. იგინი ძალზე იდგნენ და არ თათრდებოდნენ. ბოლოს ისე დაეცნენ ცხოვრებისაგან და ისე გადატაკდნენ, რომ ამ სილატაკისაგან თავი ეხსნათ, მიტომ მეტი გზა აღარ ჰქონდათ, უნდა გათათრებულიყვნენ. გათათრდნენ ძნელად, მოისპო მათში ქრისტიანობა. მინამ გათათრდნენ, ზოგნი კი კათოლიკობას შეუერთდნენ, ზოგი სომხის ეკკლესიას და ზოგი ასორი-სას. სომხის ეკკლესიას ვინც შეუერთდა, მან დაიწყო სომხის აღსარება. რამდენიმე ხნის განმავლობაში ესენი დამნათესავდნენ ნამდვილ სომეხთა, ამათში გაიმართა ხშირი მისვლა მოსვლა. ქართველთა შეითვისეს სომხური ენა, მათ

– 26 –

საეკლესიო ენად სომხური ენა სცნეს. ქართველთ ეს დიდათაც ენატრებოდათ, რადგანაც სომხები ქრისტიანები იყვნენ, მათ თავიანთი ეკკლესიები ჰქონდათ და ქრისტიანურ წესებსაც ასრულებდნენ. ქართველთ ოღონდ კი სადმე ქალაქში ქრისტიანთ ეკლესიები შეხვედროდათ, თორემ ესენი მაშინათვე უერთდებოდნენ საიდუმლოდ იმ ქრისტიანთ სარწმუნოებას, სადაც რა ეკლესია იქნებოდა. სომეხთ ეკლესიის ერთობის მეოხებით ქართველთა დაკარგეს თავიანთი დედა ენა და იგინი ჩამომავლობით მთლად გასომხდნენ. დღეს სპარსეთში კაცი ხშირად ნახავს ქართველ გვარის და შთამომავლობის კაცს, რომელიც დღეს გვაროვნობით სომეხობს. ზოგთ კი გაუგონიათ, რომ იგინ ქართველთ შთამომავალნი არიან. ასეთსავე მდგომარეობაში ჩავარდნენ ის ქართველები, ვინც კათოლიკობას და აისორობას შეუერთდა. სპარსელ ქართველნი, ვინც კი არიან დღევანდლამდე ქართულის ენით დარჩენილნი, სცხოვრობენ ქართულად, მათი ტანთსაცმელი ქართულია, ვინემ სპარსული. ქართველი ქალებიც სხვაფერ იცომენ ტანსაცმელს, ვინემც სპარსელი ქალები. სპარსელ ქალებთან ესენი იმითაც განირჩევიან, რომ ესენი სახეზე პირბადეს არ იფარავენ. კაცსა და ქალს მაშინათვე შეატყობენ მოგზაურები ან უცხო მნახველნი, რომ ესენი სპარსები არ უნდა იყვნენო. პატარა გო-

გო-ბიჭებიც კი თავიანთებურ ტანოსაცმელს იცომენ და არა სპარსულს. ქალსა და კაცს შორის დაახლოვებული კავშირი სუფევს. ქართველები ერთმანეთს კარგათ იცნობენ. სადმე რომ ნახონ, მაშინვე შეატყობენ ისინი, ქართველები ან გურჯები არიან და მაშინათვე მიესალმებიან, ლაპარაკს გამართავენ და ერთმანეთს ამბებს მოუყვებიან. სპარსელ ქართველ ქალები ძრიელ მხნე და ახოვანი მუშაკნი არიან, ესენი ქმრებს დაუცხრო-მელად შველიან მუშაობაში, არასფერს საქმეს და მუშაობას არ ერიდებიან. ქმრებს ყანაში და სხვაგან თან მისდევენ სამუ-შაოდ, ხშირად თვით ქალები მუშაობენ მარტო. ქართველთ ქალ-თა ყანაში და ბაღში მუშაობით გაკვირვებულნი არიან სპარსელი

– 27 –

ქალები და კაცები. ქართველი ქალები ყანაში და ბაღში მუშა-ობას გარდა სახლ-კარსაც ჩინებულად უვლიან, სხვა და სხვა ხელსაქმის კეთებაც უკეთ იციან, ვიდრე სპარსელებმა. ამათი ასეთი ღირსება ყველას კარგათ ესმით და ამიტომ ყველას წი-ნაშეც ქალები თამამად იქცევიან და თავიანთ ღირსებას ყო-ველთვის მაღლა აყენებენ. მათ იციან, რომ ისინი პატივსა-ცემნი არიან. სპარსებიც ძალიან ეტანებიან მათ ქალების შესა-რთველად, მაგრამ ესენი არ მისდევენ მათ იშვიათად.

ქალებთან მუშაობაში კაცებიც კარგათ მუშაობენ, სიტყვა რომ ითქვას, გაცილებით კარგათ და გმირულად. სწორედ კა-ცების გმირული მუშაობა გამხდარა ქალების სამაგალითოდ, რომ ესენიც შესჩვევიან მუშაობას, თორემ კაცები რომ გარ-დამეტებით მხნე მუშაკნი არ ყოფილიყვნენ, მაშინ ქალებიც ვერ შეეჩვეოდნენ მუშაობასაო, მაგრამ კაცების მუშაობას უნ-და შეეჩვიათ იგინი მუშაობას, ან სპარსეთში გადასახლების ამბებს, უბედურ ყოფა-ცხოვრებას და სიღატაკესაო. ქართვე-ლებს თავიანთი სოფლები მშვენიერად აქვთ გაკეთებული და გალამაზებული. მათი სოფლები კახეთის სოფლებს წააგავს. სახლები მშვენივრად ნაკეთები, გარშემო სულ ბაღებით სავ-სე, სპარსელებში კი ასეთი სოფლები იშვიათია. სპარსთა სო-ფლები რომ ნახოს კაცმა, შიგ სახლებს ვერც კი შენიშნავს, რადგანაც იმათში სულ მიწურ სახლებს აკეთებენ, როგორც

ჩვენში იციან, თბილისის ახლო-მახლო სოფლებში. მევენახობას ქართველნი უფრო უკეთ მისდევენ, ვიდრე სპარსნი. ვაზის გაშენება და კეთება კახურად იციან, მთლად ბაღები ქართულად აქვთ ნაკეთები და ბაღებში ყველა ნაირი ხილი მოიპოვება. ბაღებსა და ვენახებს გარშემო ღობეები ავლია. სპარსებმა ესენი იშვიათად იციან. საქონლის შენახვასაც უხვად მისდევენ. ინახავენ ძროხას, ხარს, თხას, ცხვარს და სხვანი. კარაქის, ყველი და ერბოს კეთებაც ძალიან იციან; უფრო ქართულად, ვინემც სპარსულად. პირუტყვის მოვლა და წამლობაც ძველებულად იციან, როგორც მათ მამაპაპას გაჰყოლია აქედან.

– 28 –

ხვნა თესვასაც უხვად მისდევენ. ხვნა-თესვის მუშაობა სპარსელებზე გაცილებით უკეთ აქვთ შესწავლილი და წინ წაწეული. სპარსელ ქართველთ სახლში ცხოვრებაც მეტად სუფთად უყვართ. ოთახები ყოველთვის მორთულია. შიგ ქართული ტახტი და ავეჯეულობა. სარეცხი და დაკერებაც ხშირად იციან. საჭმლის კეთებაც ქართულად არის, თუმცა სპარსულიც შეუსწავლიათ. პურის ცხობაც ქართულადაა აქვთ, თონეები აქვთ გამართული და პურს ქართულად აცხობენ. გამოცხობის დროს გუნდებს ზევიდან ჯვარს უსმენ, ეს მამაპაპათაგან დარჩომიათ სამახსოვროდ. ზაფხულის ხილის გახმობასაც კარგად მისდევენ. ზამთარში საჭირო საჭმელ ბალახებით, კაკლით, ლობიოთი და სხვა რამეებით სახლს ავსებენ, პურით და სურსათით ყოველთვის სავსენი არიან ესენი, წლის გასვლამდე ამათ არაფერი დააკლდებათ.

პირუტყვის შესანახი ბოსელიც იციან ჩვენებურად. სპარსებში კი ეს ასე არ არის, უმეტეს ალაგს სოფლებში ხალხი პირუტყვებთან სცხოვრობს ბოსლებში, ქართველთ კი ესენი ცალკე აქვსთ, საცხოვრებელ სახლებთან მოშორებით. ბოსელის გარდა, საბძლის კეთებასაც მისდევენ და საბძლებიც ქართულად აქვთ. კალო, გუთანნი, სახნისი და სხვანი სულ ქართულად იციან. ლეწვა, ანიავება, ფარცხვა, და თოხვნა ქართულად აქვთ. ნამეტურ მათებური გუთანნი აქაურ გუთანს მომაგონებსო და მასზე ქართული „ჰოროველავო“. ქართული სიმღე-

რები დღევანდლამდე ახსოვთ თურმე და მღერიან თავ-თავის დროსა და თავის შესაფერად. მოკლედ რომ ითქვას, ქართველები სპარსელებზე ბევრად მაღლა სდგანან, მაღლა სდგანან გონებით, ხელ საქმით, მუშაობით და ცხოვრებით. ალებ-მიცემობაც არის მათში გავრცელებული და ესენი ბევრად სინიდი-სიერად ვაჭრობენ, ვიდრე სპარსნი. ქართველები ზნეობითაც მაღლა სდგანან სპარსელებზე. ქართველთა ნათესაობაც ერთმანეთში აქვთ. გათხოვება მხოლოდ ერთმანეთში იციან. ქორწილის გადახდაც ქართულად იციან. სიმღერები და კიდევ სხვა

– 29 –

სულ ქართულადაა აქვთ. ორი ცოლის შერთვა იშვიათია. ქართველი ქალი მეორე ცოლად არ გაჰყვება. ვინც ორ ცოლს შეირთავს, ის ძრიელ სძულთ მათ და მას სახელად „ლიუტს“ ეძახიან და ლიუტი კიდევ სამარცხვინო სახელს ნიშნავს. ქალებსაც დიდათ ეძნელებათ და ერიდებათ ასეთ საქმეების შესახებ საუბარიო. ეს არის იმის მიზეზები, რომ სპარსელ ქართველნი ერთმანეთში არიან დანათესავებულნი და ისე მჭიდროთ არიან შეკავშირებულნიო. სპარსელ თათრებს ძრიელ შურთ ქართველთ რიგიანი ყოფა-ცხოვრება. სპარსთა ყაჩაღები ხშირად ეცემიან საბრალო ქართველთ სოფლებს და უწყალოდ აოხრებენ, ვაზებს ძირში უჭრიან, ვენახებს ჰკაფავენ, ღობეებს ჰგლეჯენ, ძნებს უწვავენ და პირუტყვსაც ართმევენ ხშირად. ამას გარდა ხშირად სახლებსაც უწვამენ თურმე და შვილებსაც კი სტაცებენ, რადგანაც სპარსელ ქართველთ ცხოვრება ძრიელ შურთ, ნამეტურ გამშვენებული სოფლების მდგომარეობა, და ქართველთ კარგი ჭამა, სმა და ცხოვრება. შურთ და ეჯავრებათ ესენი მით უფრო, რადგანაც სპარსნი ქართველს უწოდებენ ქართველებს, და იგინი სულ სხვა ტომის კაცად მიაჩნიათ.

საუბედუროდ სპარსთა მთავრობაც ერთობ ცუდათ ეპყრობა ამ ხალხს, რაღაც შურით და მტრობით უმზერის ქართველთა ცხოვრებას. ჯარში ამათგან ჯარის კაცნი ერთობ მალ-მალე გაჰყავთ, ისე რომ ოჯახში წევრს აღარ სტოვებენ, რომ ჯარში არ გაიყვანონ და არ იმსახურონ, სპარსნი

კი ასეთის გარდასახადისაგან თავისუფალნი არიან. სპარსეთის ასეთ საქციელზე ქართველები ერთობ სწუხან, მაგრამ რას იზომენ, ამათ ჩივილს ვინ შეიწყნარებს. სპარსნი ამათ პირდაპირ ქართველებს „გურჯებს“ ემახიან და გურჯები კი ყველას საერთოდ სძულთ. სწორეთ ესეთივე დევნა და წვალება გამხდარა ათამ ონიკაშვილის მშობლების მიზეზათ, რომ ათამ ონიკაშვილი საქართველოში წამოვიდა. ქართველებმაც კარგად იციან თურმე, რომ ისინი ქართველები არიან, სადაც კი ვინ-

– 30 –

მე შეხვდებათ ამათ, ყველგან თავისუფლად ლაპარაკობენ, რომ ჩვენ ქართველები ვართო. ესენი ყველანი შეას სარწმუნოებას ეკუთვნიან და მათი ხოჯები, მოლები, ყადები, იმამები და სხვებიც სულ ქართველები არიან, ქართულად მოლაპარაკენი. მოლებმა და ხოჯებმა უფრო კარგად იციან, რომ ისინი ქართველთ შთამომავალნი არიან და მათი ძველები იქ საქართველოდამ არიან მისულნი. მათში ხშირად ლაპარაკობენ, რომ საქართველო მშვენიერი ქვეყანა არისო. ქართველნი როცა საქართველოში ნამყოფ სპარსებს ნახვენ, მაშინათვე ჰკითხავენ საქართველოზე ცნობებს და მათი სმენით სტკბებიან. ქართველი მოხუცებულნიც ხშირად მოუთხრობენ ხოლმე ახალგაზდებს თავიანთ ძველების ამბებს, საქართველოს შესახებ ზღაპრებს. ათამ ონიკაშვილი იტყოდა ხოლმე, რომ ეს ძველი ამბები და ზღაპრები საქართველოს შესახებ ღირსია შეკრებისა და დაწერისაო. თუ იქ დაბრუნება არ მომიხდა, მაშინ ზოგიერთებს მე მაინც დავეწერ აქაო. ათამ ონიკაშვილი თბილისში მალე დახელოვნდა, მთელი საქართველოს ავი და კარგი შეიტყო. ამის დაწინაურებას ის უფრო უწყობდა ხელს, რადგანაც ეს მოსამსახურედ დადგა თბილისის სემინარიაში და აქ ამას ზოგიერთი კეთილ-საიმედო სემინარიელები ქართულ წერა-კითხვას ასწავლიდნენ. წერა-კითხვასათანავე ეს წიგნების კითხვასაც შეეჩვია და საქმე იქამდის მივიდა, რომ მალე ქართული გაზეთების კითხვაც დაიწყო. „დროება“ და „სასოფლო გაზეთი“ მუქთად ეძლეოდა, აგრეთვე სხვა და სხვა გამოცემანიც. ათამ ონიკაშვილი მალე ისე დახელოვნდა მწერლობაში

და ქართულ კითხვაში, რომ თითონაც მოჰკიდა კალამს ხელი და დაიწყო სპარსელ ქართველთ ზღაპრების წერა. ზღაპრებს სწერდა სპარსულ მეზღაპრეთა მდიდარის ფანტაზიით და ენასაც ყოველთვის ამჭერმეტყველებდა. ერთი ამის ზღაპარი დაბეჭდილია „დროების“ ნომერში, არ ვიცი კი რომელში, თორემ ამ ზღაპარს მთლად მოვიყვანდი აქ. მაინც აქ მოვიყვან მის შინაარს დასამტკიცებლად, თუ ეს კაცი რამდენად დაუახ-

– 31 –

ლოვდა ჩვენს ვითარებას. ეს ზღაპარი სპარსელ ქართველებში არსებობს... ერთ მშვენიერ, მეტად ლამაზს სამოთხის მზგავს ქვეყანაში ყოველ ნაირი ყვავილნი და ხეხილნი იზრდებოდნენ. ერთი სიტყვით დედამიწის ზურგზე არ იყო ისეთი რამ ყვავილი, რომ აქ არ ყოფილიყოს. არ იყო მხოლოდ კომბოსტო. მშვენიერთ ქვეყნის პატრონთ ამაზე დაიწყეს დრტვინვა, რომ ჩვენს ქვეყანაში ყველა ნაირი ყვავილნი და ხეხილნი არიან და კომბოსტო კი არაო. ამათ განიდრახეს სხვა ქვეყანაში წასვლა და კომბოსტოს თესლის შოვნა. მალე წავიდნენ. იარეს რამდენიმე დღე და ერთს ქვეყანაში იშოვნეს კომბოსტოს თესლი; მოიტანეს ეს და თავიანთ ვენახში დასთესეს. კომბოსტო მალე ამოვიდა და გაიზარდა; ამან გაშალა თავისი დიდრონი ფოთლები და მის მეოხებით დააჩრდილა მრავალი ყვავილი, უმზივ უსხივოთ დასტოვა ყველანი. მშვენიერნი ყვავილნი მზის ხილვას სამუდამოთ მოაკლდნენ და იწყეს ჭკნობა და ლპობა. მებაღეები ამის ხილვისაგან ძრიელ შეშინდნენ, მაგრამ რას იზამდნენ, კომბოსტოს ძალა უკვე გამოჩენილიყო. მათ დაუწყეს კომბოსტოს ძირიანად ამოგდება, მაგრამ ძირი ვეღარსად უპოვეს, ძირი აქეთ იქით გაიშალა, მთელს მხარეში მოფენილიყო. ვეღარა დააკლეს რა და მის მეოხებით დაჭკნენ მრავალნი მშვენიერნი ყვავილნი. „დროებაში“ მხოლოდ ეს ზღაპარი დაიბეჭდა, სხვა ზღაპრები არ ვიცი, რა უყო. შემდეგ ჩვენ ისე დავშორდით ერთმანეთს, რომ მის სიკვდილის შემდეგ მე ვეღარაფერი გავიგე, თუ სად რა ზღაპრები დარჩა მას. ათამ ონიკაშვილს ისე მოუთბა გული, ისე შეუყვარდა საქართველოო, რომ ამან დაიწყო სპარსეთში თავის

მომძეებთან წერილების წერა. ზოგიერთ აქაურ ქართველებთან თათბირი ჰქონდა და რამდენიმე ხნის შემდეგ მაშინდელ კავკასიის მთავარმართებელს თხოვნა მისცა და ითხოვა, რომ სპარსთა ქართველნი საქართველოში გადმოსახლებას ვითხოვთო და ამიტომ წარმოვგზავნით თქვენს წინაშე ჩვენს წარმომადგენელ ათამ ონიკაშვილს და გთხოვთ, რომ ჩვენი თხოვნა

– 32 –

შეიწყნაროთ, სპარსეთის შაისთან გვიშუამდგომლოთ და ჩვენს ქვეყანაში დაგვაბრუნოთო. მთავარ-მართებელმა თხოვნა სიამოვნებით მიიღო და გაჰკვირდა მასზე, რომ სპარსეთში ქართველნი ყოფილან, და იქიდან კაცი გამოუგზავნიათო. ათამ ონიკაშვილი თავს ქართველად აღიარებდა. მთავარ-მართებლის წინაშე ასევე მთელ სპარსეთის ქართველთა თხოვნის შესახებ პასუხის მიღებას დაჰპირდნენ. რამდენიმე ხნის შემდეგ ეს წავიდა გრიგოლ ორბელიანთან და დაუწყო ხვეწნა და ცრემლებით თხოვნა ასე:

შეიბრალებთ სპარსელ ქართველნი, მიხედეთ მათ ტანჯვა-მწუხარებას და მოგვეცით დახმარება წინაშე მთავარ-მართებლისა, რომ ჩვენ საბრალო ქართველთა თხოვნას ყურადღება მიაქციონ და სპარსელი ქართველნი დაიხსნან სპარსთა ტყვეობისაგან. მთავარ-მართებლის გარდა ათამ ონიკაშვილი გრიგოლ ორბელიანს მთავარ მართებლის მეუღლის წინაშეც სთხოვდა სიტყვის თქმას და დავალებას, რადგანაც ათამ ონიკაშვილი მთავარ-მართებლის მეუღლემაც ინახულა და გამოჰკითხა ქართველთ ვითარება, რამაც ერთობ განაკვირა იგი. გრიგოლ ორბელიანმა პირობა მისცა, რომ მთავარ-მართებელთან და მის მეუღლესთან მივალ და ვითხოვ ყველაფერსაო. რამდენიმე ხნის შემდეგ ათამ ონიკაშვილი მივიდა გრიგოლ ორბელიანთან და პირობის შესახებ ჰკითხა. მან უთხრა:

მმაო! ჩვენში არაფერი საზოგადოება არსებობს; მე ვერ გავბედე მათი თხოვნა, მიტომ რომ არაფერი იქნება, ჩვენ თხოვნას არ შეიწყნარებენ, იქიდან აქ ხალხს არ გადმოსახლებენ. ან რა საჭიროა მათი აქ გადმოსახლება, იყვნენ იქ, იცხოვრონ მშვიდობით და ხანდისხან აქაც მოვიდნენ. ათამ

ონიკაშვილს ამ ამბის შეტყობა ძრეელ ეწყინა, ეწყინა მით უფრო, რადგანაც მას უარი უთხრა ისეთმა პირმა, როგორც იყო გრიგოლ ორბელიანი და ვისგანაც უფრო დიდი იმედი ჰქონდა საქმეში მონაწილეობის მიღებისა და დახმარებისა. ამის შემდეგ ათამ ონიკაშვილს ძრეელ გაუტყდა გული, ქართველე-

– 33 –

ბისაგან აღარაფრის დახმარების იმედი ჰქონდა. ვისაც შეხვდებოდა, ყველას მწუხარებით ელაპარაკებოდა ქართველთა უხეირობას, ზარმაცობას და საქართველოსადმი გაციებულს გულს და გრძნობასა. ჩვენ ხშირად ვნახავდით ერთმანეთს და ვსაუბრობდით ჩვენი მწერლობის შესახებ. ერთხელ „ვეფხის ტყაოსნის“ შესახებ სთქვა: მე ბევრი წიგნი წამიკითხავს სპარსულ ენაზე, მაგრამ გეფიცებით, რომ ასეთი არაფერი მინახავს და მიკითხავს. „ვეფხის ტყაოსანი“ თვალთა არამც თუ მართო ქართულის მწერლობისა, არამედ მთელი აზიის ხალხისაცაო. სპარსულ ენაზე მისი ცალი და მზგავსი არაფერია, არის ერთი მოთხრობა პროზად, რომელიც ძრეელ მცირედ, სულ ბნელად წააგავს „ვეფხის ტყაოსნის“ ზღაპარსაო, სხვა ამის ცალი არაფერია სპარსთა მწერლობაშიო. ათამ ონიკაშვილი ხშირად კითხულობდა სპარსულ წიგნებს და იქ ქართველების ცნობებს ეძებდა; უყვარდა მეტად „შაჰ-ნამეს“ კითხვა, ქართული თარგმანიც წაიკითხა. „ლეილიანი, ბარამიანი“ და სხვა და სხვა ქართული თარგმანებიც გაშინჯა და სპარსულს დაბეჭდილ წიგნებს უდრიდა. დიდათ უყვარდა საქართველოს ისტორიის კითხვა. რამდენიმე ხნის შემდეგ ეს დაუმეგობრდა საგარეჯოს დეპოს მწარმოებელთ ამხანაგობას და მალე ამ დეპოს დახლიდრად დადგა, საქმის წარმოება დაიწყო. რამდენიმე ხნის შემდეგ მოინათლა. სახელად ალექსანდრე უწოდეს. საგარეჯოში ქალიც შეირთო, მაგრამ არ გავიდა დიდი ხანი, რომ ამან სხვა და სხვა მიზეზების გამო 1880 წლებში თავი მოიკლა დამბაჩით და მით გაათავა თავისი მწუხარება და შეუსრულებელი წადილი. ამ პირის ასე უმიზეზოდ დაღუპვა ბევრს ეწყინა, ბევრმა სთქვა, რომ ეს საწყალი ქართველი რა უბედურად და უგზო-უკვლოდ დაიღუპაო, დაიღუპა უფრო

სპარსელ ქართველთათვისაო. ათამ ონიკაშვილის შემდეგ ჩვენ სპარსელ ქართველთ ცხოვრების შესახებ აღარაფერი შეგვიტყვია; იქიდან სპარსელ ქართველთაგანი აქ აღარავინ მოსულა. მათ შესახებ სომხურს გაზეთებშიც იყო რამდენიმე ცნობა

– 34 –

დაბეჭდილი და ამ ცნობებსაც ახლა მოვიყვან. სპარსეთში მცხოვრებთ ქართული ცნობები ჩვენთვის შეიძლებოდა საექვოდ დარჩენილიყო, მაგრამ ამ საბრალოების შესახებ 1877 წ. სომხურს სასულიერო ჟურნალ „არარატში“ და სხვა და სხვა წლების „მშაკის“ ნომრებში აი რას სწერდა სპარსეთიდან სომეხთა სპარსელ მწერალი: „მე ამას წინედ ერთს წერილში მქონდა გაკვრით ლაპარაკი სპარსეთში მყოფ ქართველებზე და მათ ყოფა-ცხოვრებაზე. ეხლა მოგახსენებთ რამდენსამე სიტყვას და იმედი მექნება, რომ თქვენი პატივცემული ჟურნალი ამ წერილს დაბეჭდავს, რადგანაც ეს ამბავი ბევრ ჩვენთაგანთათვის იქნება სასიამოვნო, რადგანაც ეს ცნობები შეეხება ჩვენს მეზობელ და მოძმე ქართველთ ყოფა-ცხოვრებას. სპარსეთის სამხრეთის ნაწილში, სულთანაბადის სათემოსკენ სცხოვრობენ რამდენიმე სოფლები ქართველთა, რომელნიც დროის მეოხებით გამაჰმადიანებულან. ამ მხარეს მე მომიხდა გავლა და ნახვა მათი. როცა ქართველებმა მე დამინახეს, მაშინ მათ რაღაც იგრძნეს გულში, ქართველი ვეგონე. დიდათ გაუხარდათ. საჩქაროთ მომიახლოვდნენ და მკითხეს სიხარულით ქართულს ენაზე ესე:

– ბატონო, თქვენ აქაური კაცი არ უნდა იყოთ. შეიძლება ბრძანოთ, თუ საიდან ბრძანდებით, ქართველი ხომ არა ხართ, საქართველოდან.

მე მათ ჩემი ვინაობა ვუამბე. მეც გამოვკითხე მათ თავიანთი ვინაობა. მათ მითხრეს:

- ჩვენ, ქართველები ვართ, თქვენც გეცოდინებათ ქართული?
- დიახ ვიცი, მივუგე მე. ჩვენ დავიწყეთ ქართულად ლაპარაკი. ლაპარაკის დროს მათ სიხარულს სამზღვარი არა ჰქონდა.
- თქვენ სადა სცხოვრობთ? ვკითხე მე.
- ჩვენ აქ დროებით ვცხოვრობთ. აქ საქონელი დაგვიდის და

ვაძოვებთ, რადგანაც აქ კარგი ბალახი იცის. ამათ აქ ხის
ალაჩუხები აქვსთ გაკეთებული.

სამუდამო ცხოვრება სადა გაქვთ? ვკითხე მე მათ.

– 35 –

ჩვენა ვცხოვრობთ ფრეოდანის ხეობაში; ფრეოდანი
მაზანდარიდან ხუთი დღის მანძილზე სძევს. იქ არის
ჩვენი სოფლები. ყველაზე დიდი შვიდი სოფელია, ზემო
აკურა, ქვემო აკურა, ახჩა, ტაშკენაში, აფუსი და მარტყოფი,
სადაც 1,000 ქართველი სცხოვრობს. ბევრი რამ მიაშბეს ამ
საბრალოებმა. მე ძრიელ გამაკვირვა ამათმა ქართულმა ლაპა-
რაკმა. ჩინებულად შეუნახავთ თავიანთი ენა. ქართულს ისე ლა-
პარაკობენ, როგორც საქართველოს ქართველნი. ჩვენ კარგა
ხანს ვისაუბრეთ. ჩვენი ლაპარაკის დროს აქეთ გამოიარეს სხვა
სპარსელ ქართველთაც. ამათ თავიანთ მეგობარ ქართველებთან
დადგნენ და ლაპარაკი დაიწყეს. მეც დამაცქერდნენ. რამდენიმე
წუთის შემდეგ ამათაც დამიწყეს ლაპარაკი. მე მკითხეს:

– ვინა ხართ თქვენა, აქ საიდამ მოსულხართ?

მე ჩემი ვინაობა აუხსენ. მერე მე ვკითხე მათ:

– თქვენ ვილა ხართ?

– ჩვენ ქართველები ვართ, მაგრამ საქართველო თვალი-
თაც არ გვინახავს. დიდი ხანია, რაც ჩვენ სპარსეთში ვცხოვ-
რობთ. ჩვენი ძველები საქართველოდამ შაჰბაზის დროს გად-
მოუსახლებიათ აქეთ.

– ეხლა სად მიბმანდებით? ვკითხე მე.

– აქეთ, ერთ სომხის სოფელში მივდივართ, რადგანაც
იმ სოფლის სომეხთ ეკკლესიაში ჩვენი სახარება სძევს. სა-
ხარებას თაყვანს ვსცემთ, იქა ვლოცულობთ ხოლმე. სახარე-
ბის პატივის საცემლად ადრე სპარსებზე დადიოდნენ, ეხლა
ისინი აღარ დადიან, ჩვენ დავიარებით ეხლა.

რამდენიმე ხნის შემდეგ ჩვენ გამოვემშვიდობეთ ერთმა-
ნეთს და წავედით აქეთ-იქით. მათს მადლობას და სიხარულს
საზღვარი არა ჰქონდა.

ამ ზაფხულში ფრეოდანის ხეობიდან სპარსეთში ჯარი
მოვიდა, რომელ ჯარშიაც 150 კაცი ქართველი ერია. რამდე-

ნიმე ჯარის კაცნი ქუჩაში მიმავალნი ვნახე და ესენი ქართულად ლაპარაკობდნენ. მე მაშინათვე შევაჩერე ისინი და ვინაო-

– 36 –

ბა გამოვკითხე. ჩემი გაცნობა მათ ძრიელ გაეხარდათ, ნამეტურ ქართული ენის გაგონება ესიამოვნათ. მე მკითხეს:

თქვენ ვინა ბძანდებით, ქართველი ხართ?

– არა, მე სომეხი ვარ, მხოლოდ საქართველოში დაბადებული, ქართულიც მიტომ ვიცი.

– შენი ჭირიმე, აქ ვინმე ქართველი ხომ არ სცხოვრობს, ძრიელ მენატრება ქართველი კაცის ნახვა. დიდათ დაგვავალე, თუ ქართველ კაცს გვიჩვენებთ.

– არა ძმებო, საუბედუროდ თქვენდა აქ ქართველი არავინ სცხოვრობს. ამის გაგონებით ივინი დიდათ შესწუხდნენ. მეც შევწუხდი. მერე მე უთხარი.

– აქ ქართველთაგანი მხოლოდ ერთი მღვდელი სცხოვრობს, რომელიც რუსის კონსოლთან იმყოფება. თუ ისურვებთ და არ მოერიდებით მის გაცნობას, მე წაგიყვანთ იქ და გაგაცნობთ.

მათ ძალიან გაეხარდათ და მითხრეს:

– ძრიელ კარგი იქმნება.

ჩვენ მალე წავედით კონსოლის სახლში, მაგრამ არქიმანდრიტი შინ არ დაგვიხვდა, საზაფხულოდ ახლო სოფელში წასულიყო. ქართველნი ძრიელ შეწუხდნენ. არქიმანდრიტს მე კაცი გაუგზავნე. იგი საჩქაროდ ჩამოვიდა. ქართველთა ნახეს და დიდათ გაეხარდათ. მათ დიდი ხანი ისაუბრეს. არქიმანდრიტსაც ძრიელ გაეხარდა. მე დიდი მადლობა გადამიხადეს ქართველთა, რომ მათ ქართველი მოძღვარი უჩვენე.

– უნდა მოგახსენოთ, რომ ყველა ამათ მტკიცეთ შეუნახავთ ქართული ენა და ხასიათები, ყველგან ესენი ქართველად იწოდებიან, ტანთსაცმელსაც ქართულად იცმენ. მე ძალიან მიკვირს, რომ ასე დაშორებულს მხარეში ამდენი ხნის განმავლობაში ქართველებს ქართული ენა არ დაუკარგავთ.

ამ წერილის შემდეგ განვლო რამდენიმე ხანმა და სპარსეთიდან საქართველოში ჩამოვიდა არქიმანდრიტი ევსევი,

ში დაბეჭდილ ამბების ცნობები და სინამდვილე ვკითხე. მან ყველაფერი ჭეშმარიტად აღიარა და თვითაც სთქვა:

– მე გავიცან ივანი და რამდენიმე ხნის შემდეგ ერთ-
მა სომხის ეპისკოპოზმა დამპატიჟა. მე წაველ. მგზავრობის
დროს იმათ სოფლებისკენ გავიარე. ქართველთ ძრიელ გაეხა-
რდათ ჩემი დანახვა. იმათ მიცნეს. ეგონათ, რომ მე პირ-
დაპირ მათთან მიველ. დიდათ გამიმასპინძლდნენ. ძალიან გაე-
ხარდათ. სხვა და სხვა სოფლის ქართველებსაც შეატყობინეს,
რომ ჩვენთან ქართველი მღვდელი მოვიდაო. როგორც ერთს
სოფელში მომცეს პატივი, ისევე მეორეში. პირობა მივე, რომ
მგზავრობის დროს კიდევ ისე გამოვივლი. მათ გაეხარდათ.
არქიმანდრიტი დაბრუნების დროსაც ჩამომხტარა მათს სოფ-
ლებში. პატივი ისევე უციათ. ლაპარაკის დროს სიტყვა სა-
ქართველოში გადმოსახლებაზე ჩამოვარდნილა. ქართველთ დი-
დათ გახარებიათ და თანხმობა უთქვამსთ. უთქვამსთ, რომ
დიდის სიამოვნებით გადავსახლდებით საქართველოშიო. დაბ-
რუნების შემდეგ ქართველთ ნატვრა და თხოვნა არქიმანდ-
რიტს კონსოლისთვის გადაუცია. კონსოლს უთქვამს, რომ
მათ თხოვნა შეადგინონ და მომცენ მის შესახებ. მე იმათ
თხოვნის საფუძვლით შაჰს მივმართავო და ვეცდები, რომ ქა-
რთველთ თხოვნა შეიწყნაროსო. არქიმანდრიტს ქართველები
დაუბარებია და კონსულის სიტყვა გარდუცია. ქართველთ უთ-
ქვამსთ, რომ ჩვენ გვეშინიან, თხოვნას ვერ მივსცემთო. შაჰ-
მა რომ შეგვიტყოს, ვიდრე გადასახლება მოხდება, მინამდის
ყველას თავებს დაგვაყრევინებსო. ისევე ისე თუ მოხერხდება,
რომ კონსოლმა სთხოვოს ჩვენ მაგიერ და როცა ჩვენ დაგვი-
ბარებენ და გვკითხამენ, მაშინ ჩვენც გადასახლების თანხმო-
ბას გაუცხადებთ, მაშინ ჩვენ ვიცით, როგორ ვეცდებითო.
კონსოლს უამათ თხოვნოთ მთავრობის თხოვნა არ უქმნია და
ქართველებსაც შიში ჰქონიათ თხოვნის მიცემის, რაისა გამო
ყველაფერი შეჩერებულა.

არქიმანდრიტმა დაუმატა, რომ ლაპარაკში სპარსული სიტყვები უხვად შეჰპარვიად, სხვაფრივ ისევე ქართველობენ, როგორც ზემოთ მოვიხსენეთ.

რაც ქართველებმა ამბავი შევიტყუეთ, რომ სპარსეთში ქართველები სცხოვრობენ და დღევანდლამდე ქართულათ ლაპარაკობენო. მას შემდეგ გავიდა თითქმის თვრამეტი წელიწადი და თფილისის სომხურ გაზეთ „ნორ-დარში“ დაიბეჭდა წერილი, სპარსეთიდან გამოგზავნი. ამ წერილის დამწერი აღგვიწერს სპარსეთში მცხოვრებთ ქართველთ ცნობებს. დამწერი სწერს, რომ შემდეგ წერილებით დაწვრილებით აღვწერთ ქართველთ ცხოვრებასა და გაგაცნობთო, მაგრამ შემდეგ ნომრებში ჩვენ ეს წერილები ვეღარ ვნახეთ. აი რას იწერებოდნენ მაშინ:

– თეირანიდან მე მიმიწვია ერთმა ჩემმა მეგობარმა. მე წაველ მასთან. კარგა მგზავრობის შემდეგ ჩემის მასპინძლის სახლში მივედი. ჩემის მისვლის დროს მასპინძელს არა სცალოდა, სამზადისში იყო. ამ დროს ერთს დარბაზში სტუმრები უკვე მოგროვილიყვნენ. ჩემმა მასპინძელმა მითხრა: მე აქ საქმეში ვარ, ვერ გელაპარაკები, თქვენ არ გეწყინოთო, ამიტომ დარბაზში სტუმრებთან შევიდეთ, იქ გაატარეთ დრო, მე თქვენს ერთს მექვეყნეს გაგაცნობთ და ისაუბრეთ. ჩვენ მალე შეველით დარბაზში. იქ ისხდნენ რამდენიმე მოხუცი საპატიო სომეხნი და სპარსნი და მათ შორის ერთი მოხუცი ახუნდიც. ჩემი მასპინძელი ახუნდთან მივიდა. მეც მიმიყვანა და ასე უთხრა:

– პატივცემულო ახუნდო! ეს სტუმარი თქვენი „ჰამშარი“ გახლავსთ და გთხოვთ გაიცნათ. მე გავოცდი.

ახუნდმა საჩქაროთ სთქვა:

– ძალიან კარგი, ძალიან კარგი, კეთილი, დიდი მადლობა, რომ ძლივს ერთი ქართველი კაცი ვნახე.

ახუნდს ეს სიტყვები სპარსულად უთქვამს, მერე ქართულად დაუწყვია ლაპარაკი:

ბატონო, თქვენ საქართველოდამ ბრძანდებით, ქართველი ხართ?

სომეხს დიდათ გაკვირვებია ქართული ენის გაგონება და ამას უთქვამს:

– მე სომეხი გახლავართ, მხოლოდ საქართველოში ვარ დაბადებული და ქართული ენა მიტომ ვიცი.

– ოჰ, შენი ჭირიმე, შენი! ახუნდმა დაიძახა ხმა მაღლა და სიხარულით სავსემ. – მე არ მქონდა იმედი, რომ ოდესმე აქ ქართველ კაცს ვნახავდი. ძლივს მეღირსა ქართული ენის მცოდნე კაცის ნახვა, საქართველოს მნახველი. გაცნობის შემდეგ ამით ლაპარაკი დაიწყეს და ახუნდი სიტყვებს სულ პირიდან გლეჯავდა თურმე და ისე ისმენდა სულ-განაბული. ახუნდს ძრიელ ეხაროდა საქართველოს მნახველის კაცის გამასპინძელა. დიდი მადლობა გადასცა, რომ ესეთი ძვირფასი კაცი მაჩვენეო. მასპინძლობის გათავების შემდეგ ახუნდს მასპინძელი და მისი სტუმარი მესამე დღისათვის თავის სახლში მიუწვევია. დანიშნულს დროს ესენი წასულან ახუნდის სახლში. ახუნდს სხვა სტუმრებიც ჰყოლია მიპატიჟებული. თვით ახუნდი საკმარისად შეძლებული და სახელოვანი კაცი ყოფილა, იქაურებში დიდათ პატივცემული. მასპინძლობის დროს ახუნდი დიდს აღტაცებაში მოსულა და ასე უთქვამს ქართულად:

– შენი ჭირიმე შენი, თუმცა ჩვენი სჯულის ძალით ქართულს ან სხვა ენაზე ლაპარაკი აღკრძალული გვაქვს, მაგრამ მე მაინც ქართულად ვილაპარაკებ თქვენთან. ვინც რამ უნდა სთქვას, ერთი მიაზზე შენი ჭირიმე, თუ საქართველო საითკენ არის და ან ქართველები როგორ სცხოვრებენ, როგორ მდგომარეობაში არიან დღეს, გთხოვ და გავალებ ჩემო ძვირფასო სტუმარო, რომ ყოველის ფერი მიაზხო.

– ძალიან კარგი! მიუგო სტუმარმა და ამან დაიწყო საუბარი და უამბო საქართველოს მდებარეობა. უამბო, თუ საქართველო საით სძევს. აცნობა, თუ საქართველო რამდენს ნაწილებისაგან შესდგება, რომ აქ სცხოვრებენ სხვა და სხვა

მთის ხალხნი, მაგრამ ყველანი ქართულად ლაპარაკობენ და ქართველები არიან. ქალაქები აქვსთ, მწიგნობრობა და სხვანი. შუა ლაპარაკის დროს ახუნდი თურმე დიდათ აღელდა და თვალებიდან ცრემლები წამოსცვივდა, ტირილი დაიწყო. საქართველოს შესახებ საუბარმა მოხუცი ახუნდი დიდათ შეაწუხა. წერილის დამწერი სწერს:

„მე რომ შევატყე მოხუცს ახუნდს, რომ საქართველოს ამბების მზობით ის დიდათ სწუხდებოდა და ტირილი დაიწყო, ამიტომ მე ლაპარაკს კილო შეუცვალე, რომ ისეც შეწუხებული მოხუცი ახუნდი უფრო არ შეწუხებულიყო. ახუნდი დამშვიდდა, ჩვენ ლაპარაკი არ შევწყვიტეთ და მთელი მასპინძლობა საქართველოზე საუბრით გავათავეთ. სტუმრობის გათავების შემდეგ ახუნდმა დიდი მადლობა უთხრა ჩემს მასპინძელს. თვითონ ახუნდი ქართულად მშვენივრად ლაპარაკობს. ამის სახლობაშიაც ქართულად ლაპარაკობენ. ახუნდს უთქვამს: რომ ჩვენს სოფელს გარდა აქეთკენ სხვა სოფლებიც არისო, სადაც სულ ქართველები სცხოვრობენ და ქართულად ლაპარაკობენო, ქართველებს მისვლა-მოსვლა, მეგობრობა, ნათესავობა და აღებ-მიცემაც მხოლოდ ერთმანეთში აქვსთო.

დამწერი არ აღგვიწერს, თუ ეს სოფლები სად, რომელ კუთხეში და ხეობაში არიან გაშენებული. დამწერს ამ სოფლების სახელები რომ მოეყვანა, მაშინ ჩვენ ამას ადვილად გავარჩევდით. ეს სოფლები ათამ ონიკაშვილისაგან დასახელებული სოფლები არ უნდა იყოს, რადგანაც ათამ ონიკაშვილი მოგვითხრობდა, რომ ჩვენი სოფლები მაზნდარანის იქით არს, ყულევის ხეობაზე, სპარსეთის სამხრეთ, ჩრდილოთ, სადაც ზამთარი და თოვლი ექვს თვეს იცისო. „ნორ-დარის“ ცნობა კი მოგვითხრობს, რომ ეს სოფლები თეირანთან ახლოს ყოფილა. ასე რომ, ეს სოფლები ჩვენ სხვა სოფლები გვგონია და არა ის, რაც წინეთ გავიცანით. ეჭვი არ უნდა, რომ სპარსეთში ბევრს ალაგს იქნება ქართველთა კვალი დაშთენილი. ამას წინედაც მაუწყა შემთხვევით ერთმა ქართველმა,

რომ სპარსეთის ერთს ხეობაში არს ერთი დიდი სოფელი,

რომელსაც „გურჯი მეჰელეს“ უწოდებენო და ამბობენ, რომ ვითომც ძველად იქ ქართველები ყოფილან დასახლებულნიო, მაგრამ დღეს კი ქართველობის იქ არაფერი სჩანსო. ეს რა-საკვირველია ასე იქნება, რადგანაც ამ დაბაში ქართველთ ძველათვე არევიათ სპარსები. ამ დაბაში მხოლოდ ერთი უბანი ყოფილა, სადაც მარტოთ ქართველნი მდგარან და ამიტომაც ამ უბანს ქართველთ უბანი დარქმევია ანუ გურჯი მეჰელე – ვინმე ქართველმა რომ დაიაროს მთელი სპარსეთი და გაიცნას ყოველი თემი და ხეობა სპარსთა, მაშინ ის იქ ქართველთა კვალს ბევრს მიყრუებულს, მიუვალს და შეუვალს ადგილებში ჰპოვებს, სადაც ბევრს რასმე შეჰკრებს სპარსეთში დაღუპულთ ქართველთა ყოფა-ცხოვრების შესახებ, რაც ქართველთ მეოსტორიეს დიდათ გამოადგება. თეირანსა და ხორასანს შუა არის პატარა ქალაქი მეამე, სადაც ქართველები სცხოვრობენო და ესენი ქართულ და სპარსულად ლაპარაკობენ.

ძველათ ქართველებს სპარსეთში უფრო ასახლებდნენ შემდეგ ადგილებში: მაზანდარანის მიდამოებში, ფარისისტანის, ბაღდადის, შირაზის, თავრიზის, გილანის ზღვის ნაპირებს და ხორასანს იქით, სადაც თოვლი და ზამთარი ექვს თვეს იცისო. კაცი თურმე ბევრს მეჩითებში ჰპოვებს მიცვალებულთა საფლავის ქვებს, რომელთა სპარსული წარწერანიც მოწმობენ, რომ იქ ასაფლავია ვინმე საქართველოს მეფის ან მთავრის შთამომავალი, როგორც მაგალითებრ გუმის მეჩითში ხოსრო მირზა არის დასაფლავებული.

ჩვენდა სასიამოვნოთ და სანატრელათ ამ უკანასკნელ დროს საქართველოდამ სპარსეთში გაემგზავრა ქართველთა ძვირფასი მოღვაწე ვლადიმერ აღნიაშვილი და იმედი გვაქვს, რომ ეს ძვირფასი მოღვაწე ქართველთა საკმარის ცნობებს შეჰკრებს ჩვენგან შორს წასულ და სამუდამოთ დაღუპულთ სპარსელთ ქართველთა ყოფა ცხოვრების შესახებ, რომელ ქართველთა ამბები სპარსეთში აქა იქ ბევრს ეხსომება კიდევ.

რაც ხანი გადის, მით სპარსეთში მცხოვრებ და დაღუპულ ქართველთა შესახებ სომხურს მწერლობაში ხანდისხან აქა-

იქიდან ცნობებიც სჩნდება. მაგალითებზე 1902 წ. სომხურ გაზეთ „მშაკის“ 186 ნომერში აი რას სწერდა სპარსეთიდან ბ. ავაქიანი.

„სხვათა შორის, რამდენიმე სიტყვა უნდა მოგახსენოთ შემდეგს შემთხვევაზე: წარსულში მე მომიხდა მგზავრობა მაზანდარანისაკენ. იქ მგზავრობის დროს სხვა და სხვა სპარსთა სოფლებიც ვნახე. სხვათა შორის მე მიველ ერთს დიდს სოფელში. ერთს სპარსელთაგანს ვკითხე – რა სოფელია ეს?

მან მიპასუხა:

– გურჯი მაჰალა (საქართველოს სოფელია), ჩვენც წინეთ თქვენთაგან ვიყავით, ჩვენი მამა-პაპები შაჰბაჰს საქართველოდამ ტყვეთ წამოუყვანია.

მართლაცა და ერთი რამ: მათ ცხადათ ეტყობათ და ამტკიცებს მათი სახის მსგავსება. მათი სახის გარეგნობა ნამდვილი მსგავსება არის ქართველისა. დედობრივ სქესის სილამაზეც ნამდვილი ქართველი ქალის სილამაზეც ასაბუთებს. ქრისტიანურ ჩვეულების მათ დღემდე შეუნახავთ ერთი ჩვეულობა: გამოსაცხოზ ცომის გუნდებს ზედ ჯვარს ასვენ, ანუ ამით ნიშნავენ და სხვანი.“

სპარსეთში მცხოვრებ ქართველ კათოლიკეთ პატრი რაფიელ ნებიერებისაგან მივიღე წერილი, რომელიც მომყავს დაუკარგველობისათვის.

ბ. ზაქარია! გამაჰმადიანებული ქართველები არამც თუ მარტოდ ძველად ყოფილა სპარსეთში გამრავლებული, არამედ ეს დღესაცკი გახლავსთ და ქ. ისპანააში გამაჰმადიანებული ქართველთ შთამომავალნი მრავლად სცხოვრებენ აქა იქ უბნებში. ამ მოკლეს ხანში, სალმასტიდგან იქ მომიხდა მგზავრობა და ქ. ისპაჰანში მე ჩემის თვალით ვნახე ქართველი სპარსელები და მათი ქართული ლაპარაკი მეც მოვისმინე.

ამათ ნახვით კაცი მარტივ დარწმუნდება, რომ ივინი სპარსთა შთამომავალნი არ უნდა იყვნენ. სპარსთა შთამომავალნი უფრო მოშავო კანის არიან და მასთან თან დაბალნი და ქართველთ შთამომავალნი-კი უფრო თეთრის სახის არიან

და მასთან უფრო ლამაზი. აქეთ ამბათ არს დაშთენილი, მოხუცებულებმა კარგად იციან და ერთს სპარსულს წიგნში აწერილიც არის, რომ სპარსეთის შაჰებს ქართველები სპარსეთში უფრო იმ ჰაზრით მოჰყვანდათ, რომ მათის დაკავშირებით თვისი ტომი გაემშვენიერებინათ. ვფიქრობ, რომ მათვის ამის გარეშე სხვა რამ მიზეზი არა უნდა ყოფილიყოს რა.

ისპაჰანის ქართველთ დღემდე შერჩენიათ ქართული ენა, მაგრამ უხმარებლობის გამო ამ ბოლოს დროს მათში ესეც შერყეულა, ენა და მისი კანონიერი ხმარება ამოვარდნას მისცემია. ამის უმთავრეს მიზეზათ ის გარემოება უნდა მივიღოთ, რადგანაც ქართული ენა იხმარებოდა მხოლოდ ურთიერთ ქართველობაში. სპარსელ და სხვა თათრებთან საყოველთაოდ სპარსულს ენაზედ სწარმოებს საუბარი და ამიტომ ადვილი შესძლებელია, რომ სულ მოკლე დროის განმავლობაში ქართველთ სამუდამოთ დაავიწყდებათ ქართული ენა და მით ამოვარდება ყოველივე.

იქვე, ისპაჰანის ქართველებში დღემდე შენახული სხვა და სხვა თამასუქები, ქართულათ ნაწერები. ზოგს თამასუქს ქართულ ნაწერების გარდა სპარსული ნაწერიც აქვს. სწორე მოგახსენოთ, ამ თამასუქების წერის დროს მე ვერაფერი ვსცანი. ცხადი საქმეა, რომ იგინი დაიწერებოდნენ იმ დროს, როცა სპარსელ ქართველებში ქართული ენა და წერა-კითხვა მეფობდა, როცა მათში ქართული ანბანი მკვიდრად არსებობდა და მიტომაც შუა გულს სპარსეთში ქართველებს თავიანთი თამასუქებიც ქართულად უწერიათ. რასაკვირველია ყველა ეს უნდა ყოფილიყოს არა უგვიანეს XVIII საუკუნის ნახევრისა. ვეცდები, რომ ასეთი წერილები შევკრიბო და საქართველოში მოგაწოდოთ.

გარდა ასეთის ცნობების, სალმასტის ერთ სოფლის სასაფლავოზედ, რასაკვირველია მუსულმანების, ასაფლავია ერთი ქართველი თავადიშვილის გვამი, რომლის საფლავსაც ქვა ამევს და ზედ წაუკითხავ ნაწერებს გარდა ერთი ლეკურიც არის დახატული. ამ ქართველის თავადის შესახებ სპარ-

სელ მოხუცებულებში დაშთენილია შემდეგი გარდმოცემა:

ეს თავადი საქართველოდამ იყო მოსულიო. იგი ჩვენს ფაშად იმყოფებოდა. ამ პირთან თეირანიდამ ხშირად მოდიოდნენ სხვა და სხვა ქართველები და ნახულობდნენ, ხოლო იგინი აქ დროებით შთებოდნენ და შემდეგ ისევ უკან ბრუნდებოდნენ. სხვა რამ ცნობები ამ თავადის შვილის შესახებ არაფერი იციან და თუ რამ შევიტყე და შევკრიბე, ყველა მათ თქვენ გაახლებთ, „ივერია“ 1901 წ.

თქვენი პატივის მცემელი პატრი რაფიელ ნებიერიძე.

ქ. ხოროვი, სპარსეთს.

ძვირფასი დოკუმენტები

სპარსელ-ქართულების შესახებ – ნაამზობი სპარსეთში მყოფის კათოლიკეთა მქადაგებელის და „ლაზარისტების“ მძობის წევრის რაფიელ ნებიერიძის-მიერ.

მოგეხსენებათ რომ, „ქართლის ცხოვრება“-ში ბევრს ალაგას არის ნათქვამი: „სპარსთა შაჰნ-შაჰი მოვიდა, ქართლი აჰყარა და სპარსეთს გადაასახლა“, ანუ „შაჰ-თამაზი მოვიდა და ქართველნი გადაასახლა“, „შაჰბაზი მოვიდა და ქართლიდამ 120 ათასი ქართველი გადაასახლა“, ზოგის თქმით 100 ათასი, ზოგის თქმით მეტ-ნაკლები. ამ სამწუხარო ცნობებს იმ დროის ევროპის მოგზაურთა მოძღვარნიც ასაბუთებენ, ნამეტურ დელავალე, შარდენი და ბევრნიც სხვანი. დელავალეს თქმით, სპარსეთში ქართველ ყარიბთაგან შემდგარი ყოფილა ცხენოსან ლაშქართა გუნდი, რომელთა რიცხვიც 30 ათას კაცამდე ადიოდა თურმე. ასეთი გადასახლება ჩვენს ქვეყანას ხშირად მოჰვლენია ხოლმე.

– 45 –

თუმცა ეს კაცთა ბოროტებით აღვსილნი ნადირნი თავიანთ მოსვლას ქართველებზედ უწყალოდ ხმარობდნენ და მით ჩვენს ქვეყანასაც აუძლურებდნენ, მაგრამ ეს იყო მხოლოდ დროებითი, წუთიერი. სამუდამოდ-კი აქ ფეხს ვერ

იმაგრებდნენ, მალე ქურდულად მიიპარებოდნენ, თორემ ქართველთაგან ისეთი მუსრი გაეველებოდათ, რომ ბოლოს აქედგან ერთი კაციც აღარ დაბრუნდებოდა სპარსეთში. ქართველებიც სამაგიეროს მალე უხდიდნენ და ხშირად ანანებდნენ ხოლმე ჯავრს. ვისაც ჩვენი ისტორიული წიგნები უკითხავს, იმას უთუოდ ასობით და ორასობით ექმნება ისეთი ცნობები წაკითხული, სადაც ქართველთა გმირობა და ვაჟკაცობაა პირუთვნელად არს აღწერილი. ეს რომ ასე არ ყოფილიყოს, მაშინ, მერწმუნეთ, ქართველიც ისევე შემცირდებოდა და მოისპობოდა, როგორც ეს სხვა ქრისტიან ერებს ეწვიათ მუსლიმთაგან.

სპარსელ ქართველთა გადასახლებაზედ საკმარისი საბუთები გავგაცნო ანატ. ფურცელამემ თავის ისტორიულს გამოკვლევაში „ბრძოლა საქართველოს მოსპობაზედ“ და ვ. აღნიაშვილმა თავის ვრცელს მოგზაურობათი, რომელიც ამ აზრით წავიდა განგებ სპარსეთში და ქართველთა შესახებ ბევრი რამ ცნობები შეჰკრიბა და ანუსხა. თუმცა სპარსელ ქართველთა შესახებ ცნობები გვაქვს აქა-იქ ისტორიულს წიგნებშიაც და ამ უკანასკნელს დროსაც აღმოჩნდა ზოგი რამ მასალა, მაინც ეს საქმე ჯერ კიდევ ისე არ არის აღვსებული, როგორც საჭიროა და გვენატრება. აი, ეხლაც მოგვყავს შემდეგი ცნობები, რომელებიც გადმოგვცა პატივცემულმა ქართველ კათოლიკეთა მოძღვარმა-მქადაგებელმა ლაზარისტ რაფიელ ნებირიძემ.

ურიგო არ იქმნება, აქ რამდენიმე სიტყვა თვით ამ ლაზარისტ რაფაელ ნებიერიძეზედაც ვსთქვათ. რაფიელ ნებიერიძე ქართველი კათოლიკეა, თემით ახალციხელი, რომში გაზრდილი, იქაურ კათოლიკეთა სასულიერო სასწავლებელში

– 46 –

უსწავლია, შემდეგ პატრათ კურთხეულა და „ლაზარისტების“ ძმობის წევრად შესულა. შემდეგ კურთხევისა პატრი „ლაზარისტების“ ძმობას სპარსეთის მქადაგებელად დაუნიშნავს და ესეც მალე გამგზავრებულა სპარსეთში.

სპარსეთში პატრი დაიარება აქ-იქ შორეულს კუთხეებში,

სადაც ქრისტიანი ქალდეველნი და სხვა ტომის ერნი სცხოვრობენ. კარგა ხანია, რაც ეს მქადაგებელი პატრი იქ იმყოფება. 1900 წ. საქართველოში ჩამოვიდა. გამაცნო იგი დონ-გაბრიელ ასლანიშვილმა. გაცნობის უმალვე ამ პატრმა სიტყვა ქართველობაზედ ჩამოაგდო, შემდეგ სპარსელ ქართველებზედ დაიწყო საუბარი და ბოლოს მიაშბო.

სპარსეთში, ზოგიერთ ალაგას, ქრისტიანებმა და თათრებმაც კარგად შეიტყეს, რომ მე ქართველი ვარ. ერთს ალაგას ორმა თათარმა რაღაც დახვეული ძველი პერგამენტები მომიტანა და მომცა:

– ჩვენ შევიტყეთ, რომ თქვენ ქართველი ბრძანდებით. აი, ეს ტყავის ქალაღები მოვიტანეთ თქვენთან, რომ ეგები გაშინჯოთ, შიგ თქვენებურად ლოცვები სწერია; გვინდა შევიტყოთ, რა ლოცვებია, რადგანაც იგი ჩვენი ძველების გაკეთებულია და ჩვენ-კი არ ვიცით, თუ შიგ რა სწერია, რა ლოცვებია, ჩვენები ამას გულზედ ატარებდნენო.

მეც გადავშალე ეს დახვეული პერგამენტის ფურცლები და ძველად რომ „ავგაროზათ“ ჰქონიათ მიჩნეული, შიგ ქართულად მხედრულის ხელით ნაწერები აღმოჩნდა. მე მართლაც ლოცვები მეგონა, როგორც საზოგადოდ იცოდნენ ხოლმე „ავგაროზებში“ ჩაწერა; დავიწყე კითხვა და ლოცვების მაგივრად სულ სხვა აღმოჩნდა. და აი, ამის შესახებ პატივცემულმა პატრმა სიტყვიერად რა გადმომცა:

ერთის ქართველ ოჯახისათვის გათათრება დაუპირებიათ, მაგრამ ოჯახის უფროსს არ უქნია, არ გათათრებულა და მთელი სახლობისთვისაც იგივე დაუვალებია, რომ არც ისინი გათათრებულიყვნენ და ქართველობაზედ მაგრა მდგარიყვნენ.

– 47 –

მაშინ სპარსეთში, მოგეხსენებათ, დიდ-ძალი ქართველობა სცხოვრობდა, რომელნიც ძალად იქმნენ გათათრებულნი. რამდენისამე ხნის შემდეგ ზემოდ-ხსენებულ ოჯახის უფროსი წევრი სპარსეთის შაჰის ბრძანებით დაუჭერიათ და დაუპატიმრებიათ; ციხეში მისთვის სატანჯველიც მიუყენებიათ, ძალას თურმე ატანდნენ – გათათრდიო. ეს ამბავი მისს შვილებსა

და სხვა ქართველებს შეუტყვიათ. შვილებს განუზრახავთ მამის ნახვა, გამხნევება სდომებიან. მაგრამ საპატიმროში არ მიუშვიათ, არ უჩვენებიათ. ამავე მოხუც ქართველთან სხვა ქართველებიც ყოფილან დაპატიმრებულნი. ესენიც დიდს ტანჯვაში ყოფილან ჩაცვინულნი.

უკანასკნელთ, რაკი ველარა გაუწყვიათ-რა, აი რა საშუალება მოუგონიათ: გაუკეთებიათ ეს „ავგაროზი“ და ციხეში მიუტანიათ, ციხის მცველისათვის უთხოვნიათ, რომ ეს „ავგაროზი“ ამა-და-ამ მოხუცს გარდაეცით, რადგანაც მის საკუთრებას შეადგენს, გულზედ უნდა ატაროსო. ციხის მცველთაც შეუტანიათ ციხეში და აღნიშნულის მოხუცისათვის გადაუციათ. მასაც გაუშლია ეს „ავგაროზი“, შიგ ნაწერი ამოუკითხავს და შემდეგ ესევე „ავგაროზი“ უკან დაუბრუნებია, თუ გულზედ დაუკიდნია, ამისი არაფერი სჩანს; მხოლოდ შემდეგ ერთი ასეთი „ავგაროზი“ ამ მოხუცსაც დაუბრუნებია თავისს შვილებისათვის. ერთ ავგაროზში, რომელიც შვილებს გაუგზავნიათ მამისთვის, წერებულა შემდეგი:

„მამაო, შევიტყეთ, რომ შენ თურმე მანდ ციხეში დიდადა გტანჯავენ. ძალიან ვსწუხვართ ამასა და სასტიკად ვიტანჯებით, რომ ჩვენის სჯულის გულისათვის მოხუცებულს მამას მანდ გვიტანჯამენ. მაგრამ იმედი გვაქვს, ღვთით, რომ შენ ყველა ამ ტანჯვას მხნედ აიტან და ციხიდანაც მოესწრები განთავისუფლებას. იმედია, ჩვენს მტერს ღმერთი სამაგიეროს გარდაახდევინებს. შენ იყავ ოღონდ მაგრა და მტერს ნუ შეუშინდები, ნუ გატყდები.“

მეორე „ავგაროზში“ სწერია შემდეგი:

– 48 –

„შვილებო, შევიტყეთ, რომ თქვენ თურმე თქვენის მოხუცებულ მამის პატიმრობისა და ტანჯვის გამო სასტიკად იტანჯებით; რა გაეწყობა. მე მაგრა ვარ, არა მიშავსრა. თქვენ იყავით ოღონდ კარგათა და ჩემთვის ნუ სწუხართ. იმედი მაქვს, ღმერთი ჩვენს მტერს არ შეარჩენს, მალე მოჰკითხავს სამაგიეროს. მეც მეშველება გამოსვლა. თქვენ ჩემზედ ნუ სწუხართ, ნუ დარდობთ. თქვენს მოხუცს მამას ვერც გაათათ-

რებენ და ვერც გასტეხენ, ოღონდ თქვენც ასე მაგრა იდე-
ქით სჯულზედ და მტერმა არ დაგძლიოთ.“

აქ მოყვანილ ცნობებს გარდა სხვა-და-სხვა ცნობებსაც
ატყობინებენ ერთმანერთს, მაგალითებრ: შვილები მამას იმ
დროის სპარსთა მთავრობის გარემოების ცნობებს ატყობინე-
ბენ, მთავრობის წინააღმდეგ ხალხი როგორ ჩოჩქოლშია და
მით ამათაც ეძლევათ შაჰბაზის დაცემის იმედები. ასევე მამა
ატყობინებს შვილებს საპატიმროს ზოგიერთს ცნობებს. ორი-
ვე „ავგაროზი“ ერთის ზომისანი არიან, სხვა-და-სხვა ხელით
ნაწერი, ქართულის კარგის მხედრულის ასოებით. ნაწერიდამა
სჩანს, რომ მისნი დამწერნი მწიგნობარნი უნდა ყოფილიყვნენ.
ასე და ამ გვარად, ასეთის ოსტატობითა და „ავგაროზებით“
უცნობებიათ ერთმანეთისათვის სხვა-და-სხვა ცნობები. ეს
ოსტატური საქციელია და სპარსნი ასეთ „ავგაროზების“
გაგზავნ-გამოგზავნით ვერაფერს ეჭვს აიღებდნენ, ყოველთვის
სადმრთო ხასიათს მისცემდნენ, რადგანაც ეს მათშიაც ძრეელ
იყო გავრცელებული და თითქმის ყველა სპარსს ჰქონდა გულ-
ზედ „ავგაროზი“ ჩამოკიდებული. ასეთი „ავგაროზები“, მით-
ხრეს მომტანთ: ჩვენში ბევრს ალაგს არისო, ბევრს ოჯახე-
ბში აქვთ დაშთენილიო. ყველგან იმასა ფიქრობენ, რომ მას
ში ლოცვები სწერია. აქედგან კარგადა სჩანს, რომ ხსენებულ
კუთხის მცხოვრებთა შორის ქართველთა შთამომავალნიც
მრავლად უნდა იყვნენ, ძალით გათათრებულნი და ქართვე-
ლობისათვის დაკარგულნიო. მქადაგებელმა აი, კიდეც რა
დაუმატა:

– 49 –

– არ შემიძლიან გარდმოქცეთ ის მწუხარება, რაც კი
ამ „ავგაროზების“ კითხვის დროს ვიგრძენი. ტირილი მომივი-
და, ბევრი რამ გამახსენდა ჩვენის ტომის უბედურ ისტო-
რიიდან. მაყურებელ სპარსთ ძრეელ უკვირდათ ჩემი ამ გვარი
გარემოება, მაგრამ აბა რას მიჰხვდებოდნენ!

პატრს რაფიელ ნებიერიძეს დიდის მუდარებით დავა-
ვალე, რომ აღნიშნული „ავგაროზები“ ეგების იშოვნოს
და გამოგვიგზავნოს, ხოლო თუ შეძენა ვერ შეიძლოს, მაშინ

გადმოგვიწეროს. მაინც პატრმა სრული თანხმობა აღიარა: სრული იმედი გვაქვს, პატივცემული პატრი რაფიელ ნები-ერიძე დაპირებას აასრულებს და მალე თუ არა, ოდესმე გამოგვიგზავნის ამ მვირფასს ცნობებს. სრული მოიმედენი ვართ, რომ იგი სპარსეთში ყოფნის დროს შესამჩნევს მამულის-შვილობას გამოიჩენს და, ხსენებულს ცნობებს გარდა, სხვა რამ ცნობებსაც შეჰკრებს. ცნობებს ძებნა უნდა, თორემ იქ უთუოდ აღმოჩნდება, რადგანაც ისტორიიდგან ვიცით, რომ სპარსეთში დიდძალი ქართველობა სცხოვრობდა, მათ იქ დი-დი ტანჯვა გამოიარეს, ბევრიც საგმირო საქმე ჩაიდინეს. ბევრი ცნობები უნდა დარჩენილიყოს თუ წერილებით, თუ ქართულის წიგნებითა, სხვა-და-სხვა ნივთებითა და ზეპირ გარდმოცემითაც. ამას მხოლოდ სპარსულ-თათრულის ენების მცოდნე კაცისაგან მოძებნა და შრომა სჭირია.

„ივერია“ 1901 წ. №239.

შავი დრო.

ქართველებმა მეჩვიდმეტე საუკუნეს „შავი დრო“ უწო-დეს: ამაზეა ნათქვამი:

„შავთა დროთ ვერა შესცვალეს მის გული ანდამატისა,
იგივ მხნე, იგივ მღერალი, მეზრძოლი შავის ბედისა“

ზოგნი იტყვიან ასეც: – „მოყვარე თავის მიწისა“ და სხვანი.

– 50 –

დიახ, ეს ასე გახლავსთ და ქართველი დიდი მოყვარეა თავის მიწისა. ამ შავს დროს, ანუ ქართველების მეტად ბნელს და უბედურს საუკუნეზედ თვალთ საჩინო წიგნი გვაქვს ჩვენ ქართველებს. ეს წიგნი გახლავსთ ანტონ ფურცელაძისაგან დაწერილი „ზრძოლა საქართველოს მოსპობაზედ“, ანუ დიდის მოურავის გიორგის ცხოვრება. ეს ისტორიული გამოკვლევა არის საფუძვლიანი წიგნი XVII საუკუნის შესახებ. დამწერმა „შავთა-დროთა“ მაგიერ იხმარა „ზრძოლა საქართველის მოსპო-ბაზედ“ და უნდა ითქვას, რომ ეს უფრო ზედ-გამოჭრილია ხსენებულს საუკუნეზედ, რადგანაც მაშინ დაიწყო ქართველთ

ტყვევნა, გარდასახლება-ემიგრაცია, სრულიად მოსპობა თავის მიწა მამულზედ, გაწყვეტა.

მთელის აღმოსავლეთის ერთა პოლიტიკა XVII საუკუნეში იმით დაგვირგვინდა, რომ სამცხე-საათაბაგო და იმერეთი ოსმალეთს უნდა დაეჭირა და გაეთათრებინა და ქართლი და კახეთი სპარსეთს დაეპყრო, ქართლის ერი ამოეწყვიტა და კახელნი სპარსეთში გადაესახლნათ. ამის მეთაურობას სწევდა ბარბაროსულად გახდილი შაჰაბასი, ქართველის ქალის ნაშობი. დედა ამისი შალიკაშვილის ქალი გახლდათ. დედამ დასწყევლა ეს ბარბაროსი, როცა საქართველოს ასაკლებად წამოვიდა. მიზეზები საქართველოს ამოგდების და მოსპობის იყო ორ ნაირი მხარე. ერთი, ქრისტეს სჯული, რომელიც მუსულმანებს დიდათ სძულდათ და მეორე, ქართველების რუსებთან დაახლოვება XVII საუკუნეში, კახელ მეფეთა მიწერ-მოწერა მათთან და რომთან, რაც სპარსელებს ძრიელ აშინებდა. ასევე ეშინოდათ ოსმალთაც.

საქართველოს მოსპობა აღმოსავლეთის თათრებმა ერთის მხრით მიტომაც გადაწყვიტეს, რადგანაც საქართველო სხვა სამეფოებივით ადვილად ვერ დაამხეს, ვერ მოსპეს. მართალია, ქართველებს ათი სამეფო ერთად ეცემოდენ: ოსმალნი, სპარსნი, არაბნი, ქურთნი, შირვალნელნი, ავღანელნი, სამარყანდელნი, თურქმენნი, კავკასიის მთიელ-ველურნი და სპარსე-

თის სხვა და სხვა თემთა თათართა სამთავროები, მაგრამ მაინც საქართველოს ვერ იმორჩილებდნენ ისე, როგორც დაამხეს არმენია XI საუკუნეს, ბიზანტია XV საუკ. ძველის-ძველად ქალდეველნი, სლავიანთა ტომთა სამეფოთა ბოლგარეთი, სერებია, რუმინია, ჩერნოგორია, ბოსინია, დალმაცია და ბევრიც სხვანი. მიზეზი ამისი იყო ქართველების განუსაზღვრელი გმირობა, მამულისათვის ბრძოლა, ერთი ბეწო მტკაველი მიწის არავის დათმობა, წართმევა და სხვანი. ქართველებს არც სხვებისაგან წართმევა მოსწონდათ და არც თვით ეცილებოდნენ სხვებს წასართმევად. ამიტომაც თათრები ვერ ახერხებდნენ ქართველების სრულიად დამხობას. ვერ ახერ-

ხებდნენ მიტომ, რადგანაც საქართველოში, ქართველებში, ყოველი პირი აი ასეთის მცნებით იყო სავსე;

დედები თავიანთ პატარა შვილებს აკვანზედ დამღერდენ ქვეყნის შვილობას და ერთგულებას. ასეთ ერთგულ ძლიერებას კარგად ასაბუთებს სიმონ მეფის ერთის წერილის შემდეგი სიტყვები, რომელ წერილიც მას რომის პაპისათვის მიუწერია. აი – „მრავალ გზის შევებით ოთომანებს. ვგონებთ თქვენც (პაპს) შეიტყობდით, რაოდენი შექუხება და ტანჯვა გამოვიართეთ, მაგრამ მაინც გული არ გავიტეხეთ. ჩემს თავს გავსწირავ ერთიანად და აგრეთვე ჩემს ქორფა შვილებს. დავღვრი ჩემს სისხლს ვიდრე უკანასკნელს წვეთამდე, ვიდრე პირში სული მიდგა ხელს არ ავიღებ ოსმალების წინააღმდეგ ომზედ“. და სხვანი მრავალნი ამ გვარნი, რაც ცხადათ ასაბუთებს მაშინდელთ ქართველთ მამულიშვილების სულის ძლიერებას.

არავინ იფიქროს, რამ ასეთის განუსაზღვრელის გამირობით მარტოდ მეფენი და მთავარნი იყვნენ. არა, თითქმის ყველა ქართველი ასეთის ცნებით იყო ავსილი. მიტომაც სწირავდენ იგინი თავს მსხვერპლად. საქართველოს მიწა-მამულს აკვდებოდნენ და ერთ ბეწო ალაგს არვის უთმობდნენ. თუ არ ასეთი შერთებული პირობა მთელის ქართველის ერისა, თუ არა ასეთი თავ-განწირვა, უამისოდ დღეს ქართველის

– 52 –

ხსენება საქართველოში გამქრალი იქმნებოდა და მისი ტერიტორიაც დაკარგული. მაშინ კი გადავრჩით შავს დროის მახვილს და ეხლა კი ვვარგავთ ყველაფერს და ვესალმებით საყოველთაოდ საქართველოს ერთობას, ქართველ ერის მიწა-მამულს და მივდივართ გუდა-ნაზად მოკიდებული საიქიოს ჯანდაბისაკენ, ვესალმებით ყველაფერს, ვყიდით, ვფლანგავთ, განუსაზღვრელის მიწა-მამულის მოყვარე გლეხ-კაცობასაც გულს უცრუვებთ საქართველოს მიწა-მამულზედ მჭიდროდ ყოფნისათვის და გულში უნერგავთ გულ-ცივობას საქართველოს ერთობის, მიწის სიყვარულის და მასზედ მკვიდრად ყოფნის.

უნდა ითქვას რომ XVII საუკუნე არის შავი-დრო

ქართველთა, შავზედ უფრო მეტიც. სისხლის წვიმების დრო, როგორც თქმულა „ნუგზარ ერისთვის დროსაო, სისხლის წვიმების დროსაო“, ქუდზედ კაცის ძახილი, მდევარი, დედაკაცებ-თაგან მემართა დედების გამოყვანა, თვით მღვდელნი და ბერნიც იბრძვიან, ბრძოლას არც მღვდელ-მთავარნი ერიდებიან, საქართველოსთვის დგება დიდი განკითხვის დღე. ამ დროს უნდა გადასწყდეს ქართველ ტომის არსებობის ბედი, ამ დროს უნდა აღიგავოს საქართველოს პირზედ ქართველის ხსენება, ამიერიდამ უნდა მოისპოს ქართველობა და ეს ძვირფასი კუთხეც, ქართველების სისხლით მორწყული და გაპოხიერებულიც მუსულმანთა ტომის საბინადროთ უნდა გადაიქცეს. სწორეთ მიტომაც წამოვიდა საქართველოში შაჰ-აბაზი და თან წამოიყვანა აუარებელი აღმოსავლეთის ტომთა ჯარი, რომელთა საშუალებით გადალახა მთელი საქართველო. ესეთი მაგალითი იშვიათი იყო ხოლმე, რომ ყენი თვით წასულიყო საომრად საქართველოზედ. ეს ბარბაროსიც თავის მამის მსგავსად თამამად მოვიდა საქართველოში. მართალია, წადილი შეისრულა, მაგრამ მაინც ისე ვერ, როგორც სურდა. კახეთი კი დაამხო, წელში გაწყვიტა, გადაასახლა.

– 53 –

მას სურდა მთელი ქართლის ერის ამოწყვეტა და კახელთა და ბერდუჯელთა სრულიად სპარსეთში წაყვანა. პატრიავიტაბოლის სიტყვით*) ყენმა დაწო ქალაქები, დაბები, ხოცა ხალხი უღმერთოდ და უსამართლოდ, მთელს ქართლს ზარდასაცემი სურათი ეშალა თავზედ. დაამხო ყველაფერი, მოსპო, გააუქმა, დაანგრია ტაძრები, წაბღალა ყოველივე, როგორც ხელოვნური ჩუქურთმა, ისევე ფერადი ხელოვნური მხატვრობა. მოიტაცა ძვირფასი ნივთეულობა, დასწვა და დადაგა ბევრი რამ ქართული ძველი წიგნების, ერთის სიტყვით მთელს ერს მძლავრი მეხი დაარტყა და დააუძღურა, ბევრს თვალთაგან ცრემლები ადენინა, ბევრს აუგო უღვთოდ ანდერძი, ბევრს გამოსჭრა ყელი, ბევრის სისხლის სმით გაძღა მისი სვაკი გული. იგი იყო შეუბრალებელი ტირან-დესპოტი და ტირანულადაც მოქმედებდა. მართალია, აღისრულა საწა-

დელი, დანგრეულს და დაქცეულს საქართველოს სიამოვნებით უმზერდა, ბევრს ქართველს აღვრევინა მწარე ცრემლები თავის დანგრეულს და დაქცეულს საქართველოზედ, ბევრმა დაღვარა იერემიას გოდება, ბევრმა ქართველმა დაანთხია სისხლის ცრემლები, მაგრამ რას იზავდენ, ერთზედ ათი, ოცი მოდიოდა და აბა რა უნდა ექმნათ.

მაინც არც ქართველები დაეცნენ სულით, ესენიც მძლავრად უხვდებოდნენ წინ და ბარბაროსთა ბრბოს გმირულათ ეომებოდნენ, ზედ აკვდებოდენ და უკან კი არ იხევდენ. ამათაც კარგად ავნეს, ამათაც ისე გადუხადეს სამაგიერო, რომ შაჰაბაზს ქართლის ამოწყვეტის თავდარიგის შესრულება ვეღარ განუხორციელდა, ქართლიდამ ძლეული და თითქმის გაბრაზებული თფილისზედ დაბრუნდა, თფილისიდამ კახეთზედ გაინადირა და ისრულა მისმა სვავმა გულმა თავის წადილი. ეს შესძლო მან მხოლოდ შიგნით კახეთის ერთის ნაწილზედ, ბოდბეს, საინგილოს, გარეთ-კახეთს და მასთან ბერდუქისკენ, ანუ აწინდელს ბორჩალოს მაზრას. აქედამ მოკრიბა 80 კომლი ქართველი, უფრო ისეთის

*) მ. თამარაშვილის ნაწერები.

– 54 –

კუთხიდან, სადაც განაპირა ადგილებში სოფლები შორი შორს იყო. დაჭერილებს სპარსელ ყარაულებ ქვეშ აპატიმრებდა და მერე რამდენსამე სოფლის ერს ერთად ამგზავრებდა სპარსეთისაკენ. ასე არა უმეტეს ათი სოფლის, ისე რომ მათ დანაც კი აღარ ეძლეოდათ. ერთ წყობას რომ გაისტუმრებდა, მის რამდენიმე დღის შემდეგ მეორე წყობას, მერე მესამეს და მეოთხეს.

გეგმა ისე ჰქონდა მოხერხებული, რომ გარდასახლებულნი გზაში ერთმანერთს ვერსად შეხვდებოდნენ, რომ ერთმანეთის ნახვით შეერთება არ მოეხდინათ და უკან არ დაბრუნებულიყვნენ. ეს საქმე ბარბაროს ისე აქვნდა მოწყობილი, რომ ქართველთ სულ არ იცოდნენ, თუ კახეთიდან ვის და სად ასახლებდენ. ყოველ გარდასახლებულს მხოლოდ საშუა-

ლება ეძლეოდა, რომ სპარსეთში შაეტყო ქართველთ გარდასახლებულთ საქმე, ამასაც ზოგი შეიტყობოდა, ზოგი ვერა, რადგანაც საქართველოდამ ჩაყვანილებს მარჯვნივ და მარცხნივ აპნევდნენ ისე, რომ მცირე ხნის შემდეგ ერთმანეთის ცნობაც კი აღარ იცოდნენ.

გარდასახლებულთ ყოველს ყოველთვის თან ახლდნენ სპარსთა ჯარის კაცნი, გარემოცულნი. უმეტესი ნაწილის ბარგი-ბარხანა საქონლით და ურმებით მიჰქონდათ, ზოგს ჯორი და სხვა საქონელიც ახლდათ, ამასთან სხვაც ბევრი რამ, მაგრამ ყოველივე ესე მათ გზაში უწყდებოდათ ისე, რომ სპარსეთში ჩასვლისას მათ იქ აღარა ჩაჰყვებოდათრა, თითქმის ყოველივე გზაში ესპობოდათ და ეხოცებოდათ.

თვითონ ხალხი კი ფეხით მიდიოდა. ამათაც ეკიდათ ზურგზედ ბარგი-ბარხანა. ამათში ერივნენ ყველა წრის კაცნი, ქალნი, ახალ გაზდები, პატარები, შუა-ხანს შესულნი, ასევე მოხუცნიც. გზაში ისინი დიდს გაჭირებას, დიდს სიმშვილს ავადმყოფობას და სიკვდილს სცდიდნენ. ამათ გარდა აქვდნათ გოდება საქართველოზედ, მწარეს ცრემლებით ტირილი. ყოველს მათგანს გული უტირდა მტრის მახვილი-

- 55 -

სა და ჯავრისაგან, ყოველს მათგანს სული უშფოთავდა მასზედ, რომ დაუძინებელი მტერი მათ ასალმებდა თავიანთ სამშობლო ქვეყანას, მამა-პაპათა სახლ-კარს, ბაღს, ბოსტანს, ყანას, მთას, ბარს, ნაშთებს, ცივ-წყაროებს, სუფთა ჰაერს, მამა-პაპათა საფლავებს, თანა მემამულეთ, ქართულ ენას, ქართველ ერს და საქართველოს მიწა-მამულს, რასაც ისინი თვალით ვეღარ ნახავდნენ. რამდენი ტიროდა ამისთვის, რამდენი გლოვობდა, რამდენი ღვრიდა ჩუმათ მწარე ცრემლებს ისე, რომ ეს სპარსთა ჯარის კაცებს არ შეემჩნიათ, რამდენი სწყევლიდა მტრის გაჩენის დღეს და იმ წუთს, როცა იგი ჩაესახა მის დედას გვამში, ყველა ამას კაცი ვერ მოსთვლის...

მგზავრობის დროს ძრეელ ხშირად ქართველნი დაღალულნი სიმშვილისა და სიცივისაგან ავად ხდებოდნენ. სპარსეთის მთავრობაც გზაში არაფერს დახმარებას აძლევდა,

უმეტესათ ქართველნი სიმშლით მგზავრობდენ. ამიტომ ძრ-
ელ ხშირად გზაში სტოვებდნენ უპატრონოდ თვით ისეთ
ქართველთაც, რომელთაც სიარულის თავი აღარ აქვდათ.
ბევრს ალაგას გზაში უპატრონოდ დაუტოვებიათ ავადმყოფ-
ნი მოხუცნი და გზაში ველარ უტარებიათ. ესენი შარა გზა-
ში ყრილან ავადმყოფნი, უღვრიათ მწარე ცრემლები, უწ-
ყველიათ თვისი ამგველი და ასე და ამგვარათ დაუღვევიათ ცის
ქვეშ ტანჯული სული. ასევე დიდის ტანჯვით და სულის აღშფოთ-
ვით დაუღვევიად გზაში სული ბევრს თვით ახალგაზდებსაც, რომ-
ლებიც ავად ყოფილან და სიარულის თავი არ ჰქონიათ და
მიტომ მათ გზაში ტანჯვით თრევას, ისევ ერთს ალაგას გდება
ურჩევიათ და ტანჯვით სიკვდილი. რაც ამ გვარად ქართველი
სწეული კაცი და ქალი მომკვდარა გზაში, ყველა ამას ჩვენ
ვერ ავნუსხამთ. რაც შეეხება პატარა ყმაწვილების რიცხს და
ესენიც ხშირად იხოცებოდნენ. ვინც ავად იყო და იმათ
ტარება მშობლებისთვის ისე ძნელი იყო, რომ თავიანთ ბავ-
შვებს თვითვე უღებდენ ბოლოს და მით თავისუფლდებოდნენ

– 56 –

მათი ტანჯვა საცოდავების მზერას და ტანჯვისაგან.

ასე და ამ გვარად ჩვენ ვიცით, რომ ბედშავ ქართველ-
თაგან გზაში მგზავრობის დროს იღვრებოდა მწარე ცრემ-
ლები საქართველოზე და ამაზედ უარესი კიდევ მასზედ,
რომ მრავალთ მათგან გზაში უცხო ალაგას და უპატრონოდ
ელდობდათ ბოლო. ამათ საფლავებიც აღარ ეღირსებოდათ და
ბოლოს ცოცხალ-მკვდარნიც კი ნადირის საჭმელნი გახდე-
ბოდნენ. ყოფილა ისეთი მაგალითები, რომ გზაში უპატრო-
ნოდ დატოვებულ ავად-მყოფ სულთ მობძვავს ქართველის
მგლებს დაუწყევიათ ჭამა და ღრღნა. ამისთანა შემთხვევები
ერთობ ხშირად ყოფილა და ამიტომ მის გამო ბევრი მეტად
მწარე ცრემლებიც დაღვრილა. როგორს ტანჯვასაც ქართ-
ველები სპარსთა წყალობით გზაში სცდიდენ, როგორს მწუ-
ხარებასაც აქ გზაში მზერდნენ, სპარსეთში ჩასვლის დროსაც
არა მასზედ ნაკლები ელოდათ და იქ ჩარევილნი, ნადირს,
გაუგებარს ერში სწორეთ პამპულები იყვნენ, საწყლები დიდს

სულის მღელვარებას სცდიდენ და ტანჯვებს, მაგრამ რას იქ-
მოდენ, ემორჩილებოდნენ მძლავრს მტერს.

ქართველების დიდს გადასახლებას მოჰყვა დიდი უძლურება ქართველთა, მთელი სპარსეთი გაივსო საბრალო ქართვე-
ლებით. მათ სპარსთა მთავრობა არაფერს დახმარებას აძლევდა. თუ მისცემდა რამეს და მაშინათვე სჯულის გამოცვლას სთხო-
ვდა. მთელის სპარსეთის ქალაქები სავსე იყო ქართველთა მათხოვრებით, ცუდათ და უსაშვალოდ მოსულთაგან. მერე ყა-
ენმა ყველა ამ უბედურებს ის მოწყალება უყო, რომ ორ
ორი ქართველი თითო შეძლებულ სპარსთა ოჯახებს მონებად
მისცა. მონად დარიგების წყალობით სრულიად დაიქსაქსა
ქართველობა და გაწყალდა, მაგრამ შემბრალებ და პატრონი
არ ვინ იყო. მთელს სპარსეთში ყველა ხედავდა ქართვე-
ლების ცრემლს და ტანჯვას. ამ გარემოებას მკაცრად ყუ-
რადლება მიაპყრეს სპარსეთში მყოფ ლათინის პატრებმა და

– 57 –

პაპების წინაშე მოხსენებათა გზავნა დაიწყო. ასეთია მაგალითებრ
პიეტრო დელა ვალე, რომელმაც სპარსეთში მყოფ ქართ-
ველთ ტანჯვები ანუსსა და პაპს აუწყა რომში 1624 წ. პატ-
რი ავითაბოლე, პატრი იაკობი, პატრი თადეოზი და ვინ
იცის, რამდენი კიდევ სხვანი, ენით მოუთვლელნი, რომელნიც
იმ დროს სპარსეთში სცხოვრობდნენ და ქართველთ ტანჯვა
ვაებასაც ყურადღებას აპყრობდნენ. *)

სპარსეთში პყრობილ ქართველთ ტანჯვა-ვაებამ აამდელ-
ვარა ქეთევან დედოფალი, სადაც ყეინს შაჰ ბაზს ქართველთა
განთავისუფლებას ავედრებდა, სთხოვდა საბრალო ტანჯულ-
თა შინ, საქართველოში დაბრუნებას. ამ გარემოებამ შაჰბა-
ზის გული ისე გააბოროტა, ისეც მხეცი ისე გაამხეცა, რომ
ქეთევან დედოფალი პატიმარ ჰყო და უბრძანა ხმის გაკმენდა
და, სჯულის გამოცვლა, რათა მის მაგალითით სხვა ქართველ-
თაც მალე დაეთმოთ სჯული. ქეთევან დედოფალმა ეს არა
ქმნა, იგი მაინც მაგრა იდგა და ქართველების საქართველო-
ში დაბრუნებას ითხოვდა. ეს გარემოება შაჰბაზმა ვედარ აი-
ტანა და ქეთევან დედოფალი ქ. შირაზს, 1622 წ. აწამა.

ჯერეთ შანთით დადალა, ძუძუები დასჭრა, სხვა ნაწილები და მერე სულ დაკუწეს ნაჭერ-ნაჭერ. წამების დროს ქეთევან დედოფალმა ციხის მცველს უფროს სთხოვა, რომ დედაკაცისთვის ჯალათის წინაშე შიშველი არ არის კარგი რომ იყოსო და ამიტომ ვითხოვ, რომ ტანზედ ერთი სუდარა შემარჩინეთ და ისე დამდალეთო. სასჯელის წინეთ დედოფალმა ანბანთ ქება სთქვა ლექსად „გაფი“ ამით მოსთქვა სპარსეთში მყოფთ ქართველთ პატიმრობა: „ან ამას ვსტირი, ბან ბნელსა მჯდომი, გან გულმდულარე დონ დანატირიო“ და სხვანი. სწორედ ამ დროსა და ხანაზედ ითქმის იოსებ სააკაძისაგან თქმული:

„თავო ჩემო ვით გასულო, სევდიანო, როგორ წყლულო, საქართველის სჯულისათვის ათას ფერად წამებულო“.

*) ისტორია მ. თამარაშვილისა.

– 58 –

ჩვენგან შეუძლებელია ქართველთა შავი დღეების დაწვრილებით ანუსხვა, მას დიდი, ვრცელი ისტორია აქვს. სპარსეთში ქართველნი თუ რა ტანჯვას იტანდენ, რა წამებას, რა ცხარე სისხლის ცრემლებს ღვრიდენ, როგორ მოსტიროდნენ თავიანთ სამშობლოს და ან როგორ წყდებოდნენ უღვთოდ, ეს კარგადა სჩანს იმ დროის ლათინის პატრებთა აღწერისაგან. ქართველები რიცხვით სპარსეთში ერთს მილიონამდის არის წაყვანილი, მეტიც. მერე რა იქმნა ეს ხალხი? რა იქმნა და ზოგი გზაში გაწყდა, ზოგი შიგ სპარსეთში, ზოგი გადაგვარდა და ამით მოისპო ყოველივე. თავი შეირჩინეს მხოლოდ აი აქ ანუსხულთ სოფლის ქართველთა, რომელნიც შაჰაბაზმა სპარსეთის განაპირა ადგილებში დაასახლა საყარაულოდ და სადაც სპარსთ მათში მისვლა-მოსვლაც არ აქვნდათ. აი ამ გარემოებამ დასტოვა ეს ხალხი დღემდე თავის ენით, თორემ ესენიც რომ სხვებივით დაეფანტა აქა იქ მთელს სპარსეთში, მაშინ აღარც ხსენება იქნებოდა ამათი.

აი ეს ქვემოთ მოყვანილი სოფლები, რომლებიც ეხლა გვაცნობეს სპარსეთიდან მოსულ ქართველებმა. ამ სოფლის

სახელებიც ვ. აღნიაშვილმაც აღწერა, ჩემი წიგნის შეცდომებიც გაასწორა. მისის ანუსხვით ფერეიდანის კუთხის ქართველთა ნაწილის ადგილებში 26 სოფელი ყოფილა. ამათში რვა სომხისა, ზოგი თურქის და ზოგიც თათრის, დანარჩენი ქართველების არის. სომხების შესახებ ვ. აღნიაშვილი ამბობს, რომ იგინი ქართველთ შთამომავალნი უნდა იყვნენო, ხოლო გათათრების დროს სომხის სჯულზედ გადასულნი, რათა მით ქრისტიანად დაშთენილიყვნენ, ეს მაშინ ადვილად მოხდებოდაო, რადგანაც იმ დროს იქით სომხის ერი და სამღვდელოებაც იყო და იგინი არც დევნაში იყვნენო, მეორე თვით მათი ტიპიც ძალიან გავს ჩვენს ტიპსა და მესამე პირჯვარსაც დღემდე ქართულად იწერენ და არა სომხურადაო. ესეც შეიძლება სრულ ადვილად. ჰაზრია, რომ მთლად ამ 26 სოფლის მცხოვრებთ შორის ქართველნი მრავლად უნდა იყვნენ, ხოლო მათ

– 59 –

დაკარგული უნდა აქვნდეთ თვისი ენა, ვინაობა და სხვა. ასეთი მაგალითები ხშირად ყოფილა სპარსელ ქართველებთ შორის.

- 1) ჯაყჯაყი ქართული სოფ. 200 კომ.
- 2) სიბაქი 250
- 3) ჩულურეთი 200
- 4) ზემო მარტყოფი, ახორა 1200
- 5) ქვემო მარტყოფი, ახორა 200
- 6) დიესური 150
- 7) ნინო-წმინდა 200
- 8) შეშკანი 150
- 9) ტაშკეშანა 250
- 10) აფუსი, ძველად რუის-პირი ეწოდებოდა 700
- 11) თელავი, ანუ თოლერი 600
- 12) ბოინი 800 ლილო
- 13) შაურდი 200 ნორიო ჰა-
- 14) ვაშლოვანი? ტარძეული
- 15) აბას-აბადი მეშედისკენ სძევს, ენა დაკარგავთ.
- 16) არზამპოლი, ჩამადანთან ახლოს, ენა დაკარგეს.

ზემო ხსენებულს სოფლებთ შორის 9 სოფელში ქათული ენა

დაკარგულია. ქართულს ლაპარაკობენ მხოლოდ შვიდს სოფელში. ცხადი საქმეა, აქაც მალე დაიკარგება ეს ენა, რადგანაც მისი სხეული გახრწნილია და ენის აგებულება, მნიშვნელობა და საჭიროებაც მკვდარი. აქამდის დარჩათ ამათ ეს ენა და დღეის შემდეგ კი აღარა გვგონია, ესენი ამ ენის შენახვას ვეღარ შესძლებენ.

თუ არ გვინდა რომ ეს ასე მოხდეს, მაშინ ამ ხალხის საქმეებს და ენის მფარველობის შრომას ჩვენგან ყურადღება უნდა მიექცეს. მაშინ კი შეეძლება ამით, რომ თავიანთი შრომის ნაყოფის შედეგი ნახონ, ქართული ენის და წიგნების საშუალებით სპარსულ წიგნებზედ უფრო უკეთესად დაუახლოვდნენ ევროპიულს რიალურს განათლებას, ქართული ენის და ქვეყნის მამულისშვილობას, ქართულ მოქალაქობას.

– 60

ჩვენს უძღვრებაში ხშირად სპარსელთ ჩვენი მეზობელნი ლეკნიც ეხმარებოდნენ. მაგალითებრ შაჰ აბაზმა პირველ მოსვლის დროს საქართველოში ჯერეთ ერევანი აიღო და მერე აქედამ კახეთის მეფეს ალექსანდრე და გიორგის კაკი ჩამოართვა და მის მაგიერ მათ წელიწადში 700 თუმანი დაუნიშნა. ამ საქმის მოხერხებაში ლეკნიც იღებდნენ მონაწილეობას. მეორედ მოსვლის დროს (ქართ. ცხოვრებით 119 გვ. ტ. II) შაჰაბაზმა გაწყვიტა მთელი კახეთის ხალხი. ამ უბედურებაში მას დიდათ ეხმარებოდნენ ლეკნიც. ვინც მტერს გადარჩა კახეთში, მათ თავი შეაფარეს თუშ-ფშავ-ხევსურეთში. კახეთიდან აყრილის ზოგი მაზანდარნას დაასახლა, ზოგი ხორასანს, ზოგიც ფრეიდანს (იქვე 118 გვ. II ტ.).

შაჰ აბაზმა საქართველოში თავის მოადგილედ ფეიქარხანი დატოვა, რომელიც აგრეთვე ქართველებს ასახლებდა სპარსეთში და მათ სოფლებში თათრები და ლეკები შეჰყვანდა და აბინავებდა. ასევე ბოროტად პყრიდა და ასახლებდა სალიმ ხანიც, ამან გაავსო საქართველო თათრებით. ლეკებისგანაც ისეთივე აოხრება ეძლეოდა კახელთ როგორც თვით სპარსთაგან, ლეკებმა ისე გაიმადრეს ფეხი სპარსთა წყალობით, რომ მათ საინგილოს ქართველთ 1720 წლიდან სუნის სჯულით

გათათრებაც დაუწყეს. ამ სჯულის ვრცელებაში სპარსეთი არაფერს დავას უწევდა, ოღონდ კახეთი მოსპვით, გაათათრეთ და რაც გენებოთ, ის ქენითო. გამხეცებულ ლეკნიც ქართველებს ხშირად იტაცავდენ და დალისტანშიაც რეკავდენ, სადაც რასაკვირველია მათ ათათრებდენ. ასე და ამ გვარად, ქართველთათვის XVII საუკუნე არის ისეთი ტყვეობის, გარდასახლების და მოსპობის ხანა, როგორც ძველად ისრაელთა, ქალდეველთა, ჰაოსიანთა და სხვათა ამ გვარად დაჩაგრულების აოხრება, დაპნევა, ემიგრაცია.

უნდა შევნიშნოთ, რომ ხშირად ჩვენი მეისტორიენი სცდებიან, როცა სპარსთა გადასახლებულთ სულობით მოიხსენებდენ, უნდა იხსენებოდეს კომლობით. ისიც ცხადია, რომ

– 61 –

შაჰ აბაზმა 80 კომლი გადაასახლა და არა სული. ამასვე ასაბუთებდენ იმ დროის სპარსეთში მყოფ ლათინის ბერები. იმავე დროის ლათინთ პატრი ორსინეს აღწერით: შაჰ ბაზს საქართველოდამ სპარსეთში გადუსახლება 80 ათასი კომლი. ამათ ალაგას მათ მაგიერ დაუსახლებიათ სპარსელები და სომხები (87 გვ. მ. თამარ). თუ რამდენად უბედური იყო სპარსეთში წაყვანილთ ქართველობა და თუ როგორ სწყდებოდნენ იგინი, ამას ასაბუთებს იმავ დროს რომის პაპთან დელა ვალე 1624 წ. „ქართველთა დიდს გადასახლებას მოჰყვა საზარელი წყვეტა-ჟლეტა, რამდენი სიკვდილი გაჭირვებისაგან. რა გლეჯა, რა გახრწნა, რა ძალდატანება, რამდენი ჩვილი ყმაწვილები თავიანთ მშობლებმა დაახრჩეს ან წყალში ჩააგდეს სასოწარკვეთილებისაგან. რამდენი სხვა მოჰკლეს სპარსელ ჯარის კაცებმა მიტომ, რომ ისინი სასიცოცხლო არ იყვნენ. რამდენი ძალით მოგლიჯეს დედის ძუძუს და დააგდეს შარაზედ მხეცების საჭმელად ან მხედრების ცხენების და აქლემების სასრესად. მხედრებს არა ერთხელ უვლიათ ქართველთა მიცვალებულთა ლეშებზედ. რამდენი მიცვალებულის გვამი მგელს, ძაღლს და ნადირს უხრია და უგლეჯ-უჯიჯგნია. რამდენჯერ მამა – შვილს, ქმარი – ცოლს, ძმა – დას მოაშორეს ისე, რომ იმათ იმედიც არ შერჩენიათ როდისმე ერთმანეთის ნახვისა. ამ სამწუხარო შემთხვევაში რამდენი ქრთველი ქალი და კაცი იყიდებოდენ ყველგან პირუტყვებზედ უფრო იაფად. რამდენი ამისთანები სხვა მოხდა, ღირსი შებრალებისა,

მაგრამ ვინ მოსთვლის ყველას თქვენის უნეტარეობის და წმიდის ფერხთა წინაშე“. „ივერია“ 1879 წ. დელა-ვალეს მოხსენება.

აი სურათი იმ უდიდეს რიცხვ ქართველებისა, რომელნიც სპარსეთში იყვნენ გადასახლებულნი და რომელნიც ასე საცოდავად სწუხდებოდნენ და ისპობოდნენ. ესეთი გარემოება რომ არა, მაშინდელს მთელს სპარსეთში არ იქნებოდა არც ერთი ქალაქი და სოფელი დაშთენილი, რომ იქ ქართველთაგანი არვინ ყოფილიყო, ეხლა კი იქ ამისი აღარაფერია სრულებით.

– 62 –

1907 წ. იანვრის პირველს რიცხვებში სპარსეთიდან თბილისში ჩამოვიდნენ სპარსელ ქართველნი: ყოლა მუსეინ ონიკაშვილი და ყოლა ამრეზ ხუცისშვილი. ამათი მოსვლა ქართველთათვის იყო მეტად უცხო და არ მოსალოდნელი. ამათ ნახვამ და ლაპარაკმა დაგვისაბუთა სიდიადე ქართველის ერისა, რომლის ზოგიერთ შვილთ შესძლებიათ, რომ უცხო, შორს ქვეყნებში თავიანთი ენა შეენახათ.

ამ სპარსელ ქართველთ მოსვლის ამბები ადგილობრივ გაზეთებშიაც იბეჭდებოდა. 11 იანვარს ვნახე ეს ქართველ სპარსელნი. გავიცანით, ლაპარაკი დავიწყეთ და მათგან ბევრი რამ მოვისმინეთ. ესენი მოთავსებულნი არიან ჩვენში კარგად ცნობილ მოღვაწე ლუარსაბ ბოცვაძესთან. ორივე ესენი აღმოსჩნდნენ სოფ. ზემო მარტყოფელები, 30 წლებს მიახლოვებულნი, ორივე დანიშნულნი, მაგრამ ისე დატოვებულ იქ მათი საცოლონი და ესენი საქართველოში წამოსულნი, ორივე თავიანთებურად ნასწავლები არიან სპარსულს ენაზედ, ქართულს ეხლა სწავლობენ და აი რამდენსამე დღის განმავლობაში ქართული კითხაც ისწავლეს.

კილო ამათის ლაპარაკისა არის ასე: წავიდის-ყე, მოვიდის-ყე და სხვანი, უფრო ქიზიყურია, ანუ როგორც „ამირან-დარეჯანიანია“ ნაწერი, „დილარიანი“ და სხვა ძველი მოთხრობები. ამათი წამოსვლის მიზეზი საქართველოში ის ყოფილა, რომ მათ დიდი სიყვარული ჰქონიათ საქართველოს გაცნობის და ნახვის, პატარაობიდანვე ამათ დიდი ტრფიალე-

ბა ჰქონიათ თავიანთ სამშობლოს ნახვის. მათში თურმე ზამთარში ბერი კაცები და დედაკაცები ახალგაზდებს მოუთხრობენ თვის გადასახლების ამბებს, თავიანთ ძველების ცნობებს, ახალგაზდებიც სიამოვნებით ისმენენ მოთხრობილ ცნობებს. მათ საკვირელად აქვსთ მიღებული თვისი გადასახლების საქმენი და კარგად არ იციან მიზეზები გადასახლებისა. ის კი იციან, რომ მათი დამრბევი და გადამსახლებელი შაჰ აბაზი ყოფილა. ამ მეფეს დიდათ ემდურიან და წყევლა-

– 63 –

კრულვით მოიხსენებენ. რას ემართლებოდა, რომ ჩვენს მამაპაპებს სამშობლოდამ ასე შორს ასახლებდაო.

ამ პირთა სიტყვით, სპარსელ ქართველნი თუმც მუსულმანები არიან, მაგრამ დიდი სიყვარული აქვსთ თურმე ქართველებისა. საქართველო და ქართველი ამათ აჭარლებივით არა სძულსთ, არამედ საქართველოს დიდის პატივით იხსენიებენ და ქართველიც სანაქებოდ მიაჩნიად. ის რაც სამცხესათაბაგოს ქართველ მაჰმადიანებში მკაცრად იგმოზა, იგი ამათში იქება და იდიდება. მიზეზი ამისი ის უნდა იყოს, რადგანც სპარსელ ქართველნი საქართველოდამ ერთობ შორს არიან წაყვანილნი და მეორე, როგორც გადასახლებულთ და შორს-მყოფთ გულში დარჩენიათ ნაბერწკალი თავიანთის ქვეყნის სიყვარულისა, ხომ მოგეხსენებათ, შორს მყოფს უფრო უცხოვლდება მამულისშვილური გრძნობები. სპარსელ ქართველთ არამც თუ უყვართ საქართველო და ქართველი, არამედ საპატიოთაც მიაჩნიათ იგი.

ყოლა მუსეინ ონიკაშვილმა მიაგმო: ჩვენში ერთი მოხუცი ბრმა კაცი ავად გახდა, მალე შეწუხდა. ჩვენ ვნახეთ და ვკითხეთ: იქნება გსურს რამე, გვითხარ და ჩვენც მოგართმევთ მასაო. მოხუცს უთქვამს: მე მინდა ერთი რამ, მცირე დროით თვალი გავახილო და მის მერე ერთი ისეთი კაცი ვნახო, რომელიც საქართველოს ამბებს მიაგმოზს და მასთანავე იმასაც დამანახვებს, თუ საქართველო რომელ ქვეყნის კუთხეში სძევს. აი ეს მინდა, ეს მენატრება. ასეთ სიტყვებს და ნატვრას იქ მყოფ ქართველებზედაც ერთობ კარგი გავ-

ლენა ჰქონია. ონიკაშვილს და ხუციშვილსაც უფრო მომატებით გულის ძგერის ძალანი. ესენი ამით უფრო აღფრთოვანებულან საქართველოს მოძებნის სიყვარულის ძალით. დიანხ, სპარსელ ქართველნი თურმე დიდათ მოყვარულნი ყოფილან საქართველოსი. დღემდე მათ სანაქებოდ მიაჩნიათ ის გარემოება, რომ სპარსელნი მათ გურჯებს ეძახიან, სპარსელები ამათ სხვა და სხვა ბარათებში და საქმეებში ქართველთ იხსენებენ.

– 64 –

ნიებენ, როგორც ქართველთ. თვით ეს პირნიც თავიანთ პასპორტებში ქართველებად არიან ხსენებულნი, თვით სავაჭრო საქონლის გასაყიდ-გამოსაყიდ ბარათებშიც კი ესენი ქართველად არიან მოხსენებულნი. ასეთი სავაჭრო ვაჭართა ბარათები ამათაც აქვსთ.

ამ პირთა თქმით, ვლადიმერ აღნიაშვილს მათს სოფელში 12 დღეს დარჩენილა. მაშინ ჩვენ ახალ გაზდები ვიყავითო, როცა ის ჩვენში მოვიდაო. მისი დიდი მადლობელნი ვართო. მან ბევრი რამ გაგვაცნო საქართველოს და ქართველების შესახებ კარგი ცნობებიო. მან გადმოგვახედინა ჩვენის სამშობლოსაკენაო. თუმცა მის მოსვლამდისაც ვიცოდით რომ საქართველო იყოვო, ხოლო ის კი არ ვიცოდით, თუ ეს ქვეყანა საით იყოვო. ამიტომ ეს პირები განსვენებულს ვლადიმერ აღნიაშვილის სახელს ქება-დიდებათ და სიყვარულით მოიხსენებენ, მის ამაგს და პატივის-ცემას ჩვენ არ დავივიწყებთო.

ათამ ონიკაშვილის შესახებ ამათ ვერა სთქვეს რა, იგი ჩვენგან 1870 წლებს უნდა იყოს წამოსულიო, რადგანაც მაშინ ჩვენში დიდი მოუსავლობა და შიმშილი ყოფილა და ამიტომაც მრავალნი აქეთ-იქით გადაცვივნულანო. ბევრს, ერთმანეთი დავიწყებიათ და აღარც შინ დაბრუნებულანო. ვგონებთ, რომ ეს ათამაც მაშინ უნდა იყოს ჩვენის ქვეყნიდამ კარში გასული და მერე აქეთ წამოსული და საქართველოში მოსულიო.

სთქვეს ამათ, რომ მათში თურმე ყველას აქვს სურვილი საქართველოს ნახვის და ქართველთან ქართულად ლაპარაკის.

ასეთ ნატვრით ავსილნი არიან თვით ის ქართველებიც, რომელთაც ქართული ენა დავიწყებიათ და დღეს სპარსულადლა ლაპარაკობენ. თვით ესენიც კი ქართველებათ იწოდებიან, ამათაც კი აქვთ სურვილი ქართული ლაპარაკის შეისწავლისა. რამოდენიმე ალაგას ასეთ ქართველთ ხსენებულის პირებისათვის დაუვალებიათ, რომ ეგები საქართველოში თქვენ

– 65 –

ქართული ლაპარაკი და წერა-კითხვა კარგად ისწავლოდ და მერე ჩვენც გვასწავლოთ. სთქვეს ამათ, რომ ჩვენებურს ქართველთ სპარსეთის ყეინები ძრიელ სძულთო. მათ კრულვით იხსენიებენ მის გამო, რომ საქართველოს რათ ანგრევდენ და აქცევდენო. ყეინებს თურმე ყოველთვის ჩაკდომით იტყვიან და არა სიკვდილით.

ქართველებში თურმე ბევრი რამ ამბებია ზეპირ დაშთენილი მასზედ, თუ მათ წინაპართ რა წვალება გამოუვლიათ აქედამ გადასახლების დროს, რა ტანჯვა, ცრემლის ღვრა და სხვანი. ეხლა ჩვენ რომ წამოვედით და გამოვიარეთ იმოდელი გზა, ეხლა ჩვენ რომ ვნახეთ ჩვენი წვალება და უძლურება, ეხლა წარმოვიდგინეთ ის მწარე უძლურება და საცოდაობა, თუ ჩვენი ძველები რა ტანჯვას გაივლიდენ, რა მწუხარებას და საშინელს მდგომარეობაში იქნებოდენ მგზავრობის დროს, ისიც იმ დროს, XVII საუკუნეს, მათი ტანჯვის ანუსხვა შეუძლებელიაო. ამათ ფრეოდანიდან თეირანამდე 27 დღეს უვლიათ და იქიდან სპარსეთის სამზღვარამდე 10 დღეს და მერე საქართველოში მოსვლაზედ რამდენიმე დღე.

თქვეს, რომ ჩვენში, ვისაცკი ვნახამდით ხოლმე საქართველოსკენ მყოფ სპარსელს თუ სომეხს, ყველას იმასა ვკითხამდით, თუ საქართველო საით სძეოვსო? ზოგი გვეტყოდა, რომ საქართველომდის აქედამ ექვსი თვის სავალიაო, ზოგი იტყოდა ხუთი თვისაო, ზოგი მეტს და ზოგი ნაკლებსო. დღემდე ჩვენ ამ ქვეყნის არაფერი ვიცოდითო, დღეის შემდეგ კი გაგვეხსნა გზა და ამის შემდეგ ჩვენს ქართველებს დაწვრილებით გავაგებინებთ ჩვენი სამშობლო ქვეყნის ვითარებასო. ჩვენი ნაღველა აქამდის იყოვო, რომ ჩვენ ისე

დავკარგულვართ, რომ ცნობაც არა გვქონდა ჩვენი სამშობლო ქვეყნისაო. ეხლა კი ეს ნაღველა მოგვესპობაო.

საქართველოში წამოსვლა, ქართველთ მოძებნა და ნახვა ჩვენ პატარაობიდანვე გვქონდაო. ვიტყოდით ხოლმეო: ჩვენ, თუ ჩვენს სამშობლო საქართველოს ვერ ვიპოვნიითო,

– 66 –

უამისოდ ჩვენი ყოფნა შეუძლებელი იქნებაო. განვიძრახეთ, მოვიწადინეთ ჩვენის ქვეყნის და ქართველთა პოვნა და ნახვა, ეს შევსძელით კიდევ, მოვახერხეთ, გვეღირსა, მოვახწიეთ ჩვენს სამშობლომდისო. ამ განძრახვის შესრულება მოგვცა შემდეგ მიზეზებმაც: ჩვენს სოფელში ყაჩაღები დაგვეცნენ და გაგვცარცვეს, მოგვპარეს 1.700 მანეთი. ამ ფულის და ყაჩაღების გამო ჩვენ თეირანში მოგვიხდა ჩასვლა და ყეინთან საჩივარიო. ჩვენ იქ მოვისაქმიანეთ ფულის გამო და მის მერე მივეცით ზრუნვას, რომ სადმე ერთი კაცი გვენახა ვინმე და მის საშვალეებით ქართველი კაციც გვეპოვნა და მისგან შეგვეტყო რამე ცნობები ჩვენი ქვეყნის შესახებ. ჩვენ მალე ვიპოვნეთ ერთი სომხის მღვდელი და ამასა ვკითხეთ. ამ მღვდელმა ჩვენ მიგვასწავლა ერთ ღვინის გამყიდველ სირაჯთან. ჩვენ ამასთან მალე მიველით, გავიცანით ერთმანეთი. იგი აღმოჩნდა საქართველოს სომეხი, კახელი. ჩვენი გაცნობა ძრიელ გაეხარდა. იგი გაგვიმასპინძლდა, დაგვპატიჟა და გვესაუბრა. მალე თავისთან დაიბარა ნაცნობები და გაგვაცნო. ჩვენი გაცნობა ყველას დიდათ გაეხარდათ. მალე გავიცანით იასონ მენაბდე, თეირანის რუსის ბანკში მოსამსახურე; იასონს ძრიელ გახარებია ქართველების ნახვა. ასევე ამათ მალე გაუცვნიათ გაბოც. თეირანში სულ ათამდე ქართველი ყოფილა. ყველანი გაუცვნიათ მალე. იასონასთან მთელი ღამეები უთიებიათ ლაპარაკში. საუბარი სულ საქართველოზედ ჰქონიად. იასონსვე დაუყენებია ესენი საქართველოს გზაზედ, ბევრი რამ დარიგება მიუციათ და მასთან საქართველოს ამბებიც უამბნიათ, ქართული ანბანიც კი დაუწერიათ ამათვის იქ და სწავლება დაუწყებინებიათ. მალე ფულით დახმარებაც ამოუჩენიათ და საქართველოს გზაზედაც დაუყენებიათ.

ბევრი მგზავრობის შემდეგ ესენი მოსულან ბაქოში. აქ ამათ გაუცვნიათ ალექსანდრე ბერელაშვილი. ალექსანდრეს ამათვის შესანიშნავი სალამი, პურ-მარილი და თავაზი გაუწევია. ამისი და იასონის დიდი მადლობელნი არიან. ბაქოდან

– 67 –

ესინი თბილისში ჩამოვიდნენ და გაიცნეს ქართველები. ამათი ცხოვრების და ზრუნვის საქმე ჩვენმა საზოგადოებამ იკისრა. მალე მათ მასწავლებელიც მიუჩინეს და ქართული წერა-კითხვის სწავლებაც დააწყებინეს. ქართულ წერა-კითხვაში მათ კარგი ნიჭი გამოაჩინეს და მოკლე დროის განმავლობაში ისე დახელოვდნენ, რომ მათ თავისუფლად დაიწყეს ქართული წიგნების კითხვა. ყოლა მუსეინ ონიკაშვილმა თავიანთ მოგზაურობაც დასწერა, რომელიც დაბეჭდილია 1907 წ. გაზეთ „ისრის“ №112 113 და სხვა შემდეგ ნომრებში. ამავე პირმა 24 ივნის, 1907 წ. თფილისის საკრებულო დარბაზში საჯაროდ წაიკითხა თავიანთი ქვეყნის ანუ ქართველ სპარსელების ცხოვრება, რამაც საზოგადოება აღტაცებაში მოიყვანა. ასევე ამათ მიმოვლეს საქართველოს ზოგიერთ ქალაქებში და იქაც ამ გვარად გააცნეს საზოგადოებას თვისი ცხოვრების ამბები. რადგანაც ამათი ნაწერები ცალკე დაიბეჭდება, ამიტომ აქ მოკლედ ვსჭრით საუბარს. *)

სპარსელ ქართველთა გადასახლების დიადი ისტორია ერთობ ღარიბია, ამიტომ ჩვენ აქ კიდევ გადასახლებულთ შესახებ ვისაუბრებთ. სპარსეთში დღემდე დამთენილთ ქართველთ ერთმანეთის იქ ცხოვრების ცნობაც არ იციან. თვით აი ამ პირებმა სთქვეს, რომ ჩვენის მგზავრობის დროსა. სპარსეთის კუთხეებში რამოდენიმე ალაგას შეგვხდა ქართველთა სოფლებით. იქ მცხოვრებნი ქართველნი არიან, ხოლო ქართული ენა კი დაკარგული აქვთო. ზოგ ალაგას ასეთ ქართველთ ენის დაკარგვის გამო სინანული გაუცხადებიათ, და ამათვის დაუვალეზიანთ, რომ საქართველოში ეგება თქვენ ისწავლოთ ქართული წერა-კითხვა და მერე ჩვენ დაგვასწავლოთ. ვიტყვი, რომ სპარსელ ქართველნი გადასახლების დღიდანვე ისეთ გასაველურებელს გზას დაადგენ, ისეთ დასა-

ღუპს და გადაგვარების, რაისგამო სადღეისოდ მათ გულსა და ხსოვნაში ისეთი ცვლილება დანერგიათ, რითაც მათში მკაცრად აღმოკვეთილა მისი ცნობიერება, რომ ვითომ ქართველებს

*) გაზ. „ისარი“

– 68 –

თავიანთი საკუთარი ანბანიც კი ჰქონდესთ. მათ ამის წარმოდგენაც აღარ ჰქონიათ. ჰგონებიათ რომ ქართველებსაც მათებურად არაბული ანბანი აქვსთ მიღებული, ამასვე ასაბუთებს ვ. აღნიაშვილის ცნობა. იგი სწერს: როცა ამათ ქართული ანბანი ვუჩვენე, იგინი ამით დიდათ გაკვირდენ და სთქვეს, რომ ეს ჩვენ არ ვიცოდით, თუ ქართველებს თავიანთი ანბანი ჰქონიათო. *)

„შავთა-დროთ ვერა შესცვალეს, მის გული ანდამატისაო“ ეს თქმულა, მაგრამ ვიტყვით, რომ ეს თქმა სწორე შეხედულების მომასწავებელი არ არის. ქართველები უკვე შესცვალა შავმა დრომ და კისერიც მოადრეკინა როგორც სპარსთა მონების წინაშე, ისევე თავისიანების და გადაგვარების. ეს რომ ასეა, ამას ასაბუთებს ის გარემობაც, რომ თვით ზემოხსენებულ პირთა თქმით სპარსელ ქართველებში დღეს მხოლოდ რვა სოფელშიღა იციან ქართული, დანარჩენში ამოვარდნილია და ყოველივე ისე დაკარგულა, რომ მათ თვით ქართული ანბანის არსებობის ცნობაც კი არა ჰქონიად. ესე გადაგვარება, ესე მორჩილება შავის-ბედისა, სწორედ უნდა ითქვას, რამდენიც ქართველთ უძლურებით აიხსნება, იმდენადვე სპარსთა მახვილის და მონებისაგან, რაც ამათ შავს დროს უმორჩილებად და ცბიერის მაჰაბაზის ბოროტებას და მახვილს გულსა და სულშიაც დიდის შიშით უნერგავდა. სომხურის წყაროების ცნობებით, მე არ მაქვს იმედი, რომ დღეის შემდეგ სპარსელ ქართველთ შორის შეინარჩუნოს ვინმემღა თავისი ენა და ცნობიერება. თუ ეს ასე არ მოხდა, მაშინ სწორედ საკვირველება იქმნება.

აქამდის თუ ქართველი კაცი ადვილად ჰკარგავდა თავის ძველს სჯულს და ახალს უერთდებოდა, აქამდის თუ იგი

ადვილად არა ჰკარგავად თავის მიწა-მამულს და ენას, დღეს კი გარემოება ისეა მოწყობილი, რომ ქართველი კაციც ადვილად სთმობს თავის ენას, მიწა-მამულს და ეთვისება სხვისას. ამის მაგალითია სპარსელ ქართველთ ვითარება, რომ

*) სპარსელი ქართველები. ვ. აღნიაშვილისა.

– 69 –

იქ დაკარგეს თავისი ენა, სჯული, ქვეყნის ხსოვნაცკი, თვით ქართული ანბანისაც და მის მაგიერ შეითვისეს სხვისა, თვის მოსისხარე მტრის. ასევე მოხდა ოსმალთს საქართველოში და აქაც დაკარგა თვისი ღვიძლი ენა ათმა ნაწილმა. ყველა ეს მაგალითები ცხადი საბუთია, რომ ასე ვიფიქროდ. 1873 წ. თფილისში სპარსეთიდან ათამ ონიკაშვილი რომ ჩამოვიდა, მაშინ ნიკოლოზ ყიფიანმა „დროებაში“ პატარა ფელე-ტონი დაბეჭდა და მერე ცალკე წიგნათაც დასტამბა. იქ ის აზრი გაატარა, რომ სომეხი კაცი ყოველთვის იცავს თავის სჯულსა და ენას კი ჰკარგავსო. ქართველი კი ჰკარგავს სჯულსაო და ენას კი იცავსო. *)

ეს არ არის სწორედ, სომეხი თავის სჯულს მაინც იცავს და ქართველი კი ადვილად სთმობს სჯულს და მასთან თავის ენას და მწიგნობრობასაც. ყველა ეს ჭეშმარიტია, რადგანაც მაგალითებიც თვალთ წინ გვაქვს, განა შეიძლებოდა, რომ იმოდოლა ქართველებს, როგორც იყო ოსმალეთში, რომ ისე ადვილად დასთმეს ქართული ენა და ხსოვნა, როგორც ქართველებმა. რასაკვირველია არა. მაგრამ დასთმო ქართველმა მიტომ, რადგანაც მიზეზი ზოგი ოსმალ-სპარსთ მონება, დევნა და ტანჯვა გახლდათ და ზოგიც ის გარემოება, რომ ქართველ კაცს ამ დროისთვის უკვე ადვილად გადაეხნა გულიდამ თავის ვინაობის, სამშობლო ქვეყნის და მის ისტორიის ხსოვნის მაღალი სხივები.

ცბიერის აზაზის გულიც სწორედ ამით იყო სავსე. მან ქართველების გამირობა კარგად იცოდა და მიტომაც ელტოდა ამათ გადასახლებას, სპარსეთში დასახლებას და გადაგვარებას თვით სულიერადაც, რათა მის მერე კახელ ვაჟკაცთ გამირობიც

ჰყოლოდა. სწორედ მიტომაც დაეცა საქართველოს ორჯერ, ველურად შემოვიდა დიდის ჯარით, ორჯერვე კახეთის ნახევარი პირქვე დაამხო და 1617-18 წლებს საკმარისად დიდი რიცხვიც წაგვართვა და წაიყვანა. ამ მანქანების ცბიერებას მით

*) ქართველების კოლონია სპარსეთში, 1873 წ. თფ.

– 70 –

უფრო შვრებოდა, რადგანაც XVII საუკუნეში ოსმალეთმა დიდათ იწყო ამაღლება და ამათი ძალა თვით სპარსეთსაც ერთხმებოდა გარს და ანიავებდა. ამის დროს ოსმალეთს სპარსეთის რამდენიმე ადგილებიც აქენდა დაპყრობილი. გარდა ამისი შაჰ-ბაზი იმ მიზნითაც მტრობდა ქართველებს, რადგანც მთელი სამცხე-საათაბაგო ოსმალეთის მეხარჯე საკუთრებას შეადგენდა და იმერეთიც უხდიდა ხარკს. მეორედ მოსვლის მიზეზი სულ ეს იყო. მიტომაც მან აჰარლებსაც დაუწყო ბრძოლა, საიდანაც ძლეული დაბრუნდა.

საქართველოს დაღუპვის და შაჰ-აბაზის შემოსევის და აოხრების საქმეში დიდს ბრალსა სდებენ დიდ მოურავს გიორგი სააკაძეს. ზოგნი მოღალატეს უწოდებენ, ზოგნი მფარველს. ამის შესახებ 1907 წ. გაზეთ „ისარში“ მ. ჯანაშვილმა წერილი დაბეჭდა და მას საქართველოს მოღალატე უწოდა. *) ანტონ ფურცელაძე კი მხსნელად ხატავს. ეხლა ხან აღმოჩნდა რომში ერთი ცნობა და მოურავის სურათიც, რომელიც ერთ ლათინის ბერს XVII საკ. დაუბეჭდია. სურათს ბოლოზედ აწერია ასე: „საქართველოს მხსნელი გიორგი მოურავი.“ **) ამიტომ გიორგის მკიცხველი სცოდავს საქართველოს ისტორიას. თვით სტამბოლში ყოფნის დროსაც გიორგი მოურავი ეხვეწება ლათინის მოგზაურს ბერებს, დარიგებას აძლევს და გზავნის საქართველოში და ავალებს მათ, რომ თქვენ წადით საქართველოში, თემურაზ მეფესთან მიდით და უშველეთ რამე, თორემ დაილუპა საქართველოვო. თქვენ შეგიძლიანთ მისი ქვეყნის შველაო. თქვენ დიდს სიკეთეს უზამთ მის ხალხსაო. *) უნდა ითქვას, რომ ყველა ამ უბედურების მიზეზნი იყვნენ თემურაზ მეფე და ლუარსაბი,

რომელთაც თავიანთ დროს ვერ გამოაჩინეს დიდი პოლტიკური ნიჭი და შაჰ-აბაზს ვერ გაუგეს ეშმაკური ცბიერება.

*) „ისარი“ 1907 წ.

**) მ. თამარაშვილის ნაწერები და სურათები 1906 წ. რომი:

– 71 –

შაჰ აბაზმა ლუარსაბს თავი მოჰკვეთა რუსების დაახლოვების გამო, *) ქეთევანი აწამა სპარსეთიდან ქართველების დაბრუნების თხოვნის გამო და თეიმურაზს ორი შვილი დაუსაქურისა და აუოხრა ქვეყანა მის გამო, რომ თეიმურაზმაც ოსმალეთს და რუსეთს მიმართა კახეთის საკავშიროდ და სპარსეთს უჭკუ-უოსტატოდ ქიშპობა დაუწყო. მიზეზები ქართველების გადასახლების პირდაპირ ედება შაჰ აბაზის გველურს პოლტიკას და თეიმურაზის უხეირობას. ეს ცხადად სჩანს თვით იმ გარემოებიდან, რომ თეიმურაზი იმ დროს რაღაც უგვან ლექსებს ჯღაბნიდა, სთარგმნიდა ვარდ-ბულბულიანს, გაზაფხულისა და შემოდგომის ბაასს და სხვა ასეთებს. ქვეყანა აუოხრა შაჰ აბაზმა, ხალხი გადაუსახლა და ამაზედ კი კრინტიც არა აქვს დაძრული! ასევე ქარაფშუტა და გულის ამყოლ ლუარსაბსაც კი მიეწერება.

ასე იყო თუ ისე, ქართველთ გადასახლების საქმეში რამდენადაც ჩვენი მტერია დამნაშავე, იმდენადვე ჩვენი მეფეებიც გახლავან. აქამდის სპარსელ ქართველები ჩვენთვის დაკარგულად მიმაჩნდა. რაკი ამ ბოლო დროს იქიდან კაცები მოვიდნენ, ამიტომ ჩვენ ახლა აწინდელ დროზედ ვილაპარაკებთ.

ყოლა მუსეინ ონიკაშვილი, შესმენილი პირია. მამა ამისი აბდულ მამადი გახლავს † 1901 წ. დედა ამისი ფათემა ნაჯაბ ონიკაშვილის ასული † 1906. ამ პირთ ხშირად უამბნიათ პატარა ყოლა მუსეინასთვის საქართველოს ამბები და ამათის ცნობებით გაღვიძება ამას სამშობლო ქვეყნის სიყვარული, მოგონება და ამის პოვნა და ნახვაც კი. იმედია, რომ ყოლა მუსეინა საქართველოში ყოფნას კარგად გამოიყენებს, საქართველოდამ დაბრუნებული სპარსეთში თავის თანა-მედროვე ქართველებში ძირითად ცვლილებას შეიტანს.

ყოლა ამრეზა ხუციშვილი, ზემო მარტვილი, 30 წ. მამა ამისი აღამჯუნა ხუციშვილი და დედა თამარნისა სეფიანთ

*) ბრძოლა საქართველოს მოსპობაზედ 1893 წ. თფილისი.

– 72 –

ქალი. ამათ გვარში დარჩენილი ყოფილა ამბათ, რომ ჩვენის აქ გადმოსვლის დროს ჩვენ ოჯახში ერთი მღვდელი იყოვო, რომელსაც სახელად ალავერდა ერქვაო, ზოგნი სფირილონ-თაც იტყვიანო. ამათ მაშინ თავიანთ პატარა საყდარიც ჰქონიათ. ამ საყდრის შთენი დღესაც არის თურმ დაშთენილი. ამ პირს შშობლებიც ხშირად მოუთხრობდენ თავის ძველს საქართველოს ცნობებს, ქართველთ ამბებს და სწორედ ამათის წყალობით გაღვიძებია ამას გული და სული თავის სამშობლო ქვეყნის სიყვარულის ალებით. იმედია, რომ ესენი თავიანთ თანა მექვეყნეებს დიდს ამაგს გაუწევენ საქართველოს გაცნობით.

ქართველები როცა დაკავშირებიან ისლამს, იმათი იმ დღიდანვე დაუწყვიათ ცდა თავიანთ საკუთარ მეგვარტომე სასულიერო წოდების ყოლას. პირველ დროების გათათრების, როგორც ვიცით კათოლიკის მოგზაურ ბერებისაგან, უნდა მომხდარიყოს 1660 წლებში. თუმცა ისიც ვიცით ქეთევან დედოფლის ცხოვრების აღწერით, რომ ქართველთ სპარსეთში წაყვანილთ და პატიმართ გათათრება 1620 წლებიდან მოხდა, მაგრამ ამ დროის გათათრება იყო კანტი-კუნტად, ხოლო ფრეოდანის ქართველთ გათათრება კი 1660 წლიდან იწყება. ამიტომ ამ წლიდან ქართველთა მოისპო ყოველივე, მათ მაგიერ გაჩნდა ისლამის სასულიერო პირთა რიცხვი არა მარტო ერთის ხარისხის მექონი, არამედ ყველასი, ეს იგი მთელი სასულიერო წოდების: მოლები, იმამები, ხო-ჯები, ყადები, მუშტიედი, ახუნდნი და შეხულ-ისლამიც, მთელი რიცხვი ისლამის სარწმუნოების სასულიერო წოდების კრებულისა.

ასე და ამ გვარად ფრეოდანის ქართველებში თვით ქართულ გვარის ისლამის სასულიერო პირთა გამოსვლის დრო მიეწერება 1670-1680 წლებიდან, ამაზედ უგვიანეს არა.

პირველად ქართველებს ასეთი უცხო სჯულ-წესების შეთვისების აღსრულება უძნელდებოდათ, მაგრამ ყველანი კი მაინც ეხვეოდნენ, რადგანაც ამისთვის მათ მიჩენილი ჰყვანდათ

– 73 –

სპარსეთის მთავრობისაგან მცოდნე მღვთის მეტყველ სასულიერო სპარსნი. იმავე-თავიდანვე ქართველ სპარსელებში სასულიერო პირთა რიცხვი იმოდონად შემდგარა, რისა გამო მათვის 1680 წლებიდან სხვა და სხვა ტომის მოლები და ხოჯები საჭირონი აღარ-ყოფილან. ქართველებს ყველა სოფლებში ჰყოლიათ თავიანთი ტომის ხოჯები, მოლები და ახუნდები, რომელნიც ხალხს ალოცებდენ ყოველთვის. სადაც ქართველებს სპარსულს და არაბულ ენაზედ კარგად გაგება უჭირდებოდათ, იქ ქართველ გვარის მოლები და ახუნდები ქართულს ენასაც ხმარობდენ, ქართული ენით უხსნიდენ. სადღეისოდ ქართველ სპარსთა სოფლებში, სადაც კი ქართული ენა დავიწყებას მიეცა, ეს ბრალდება არის ისეთ გარემოების და მოლების და ახუნდების, სადაც ქართველ გვარის მოლები და ახუნდები მუდმივისად არ ჰყვანდათ და მათში მსახურებდენ ისეთ სპარსთა სასულიერო პირნი, რომელთაც ქართული ენის არა იცოდონ რა და ქართველებსაც უადვილებდენ ერთობ სპარსული ენის შესწავლას.

დღეს ქართველ სპარსელებს თავიანთ შორის მოლები ხოჯები და ახუნდები სულ ქართველები ჰყავსთ. ესენი სწავლას იღებენ თავიანთშივე დაარსებულ სასულიერო სასწავლებელში. ასეთი სასწავლებელი მათ გახსნილი აქვთ ზემო მარტყოფში, სადაც 1200 კომლი სცხოვრობს. დღეს, ქართველ სპარსელთა სასულიერო საქმეებს მარტოდ ქართულთ გვარის პირნი ასრულებენ. ამათში უხვად არიან მოლები, ხოჯები, ახუნდები, მუშტიედი და შეიხულ ისლამიც. სჯული აქვსთ შეასი, ესე იგი ალი სწამთ უპირველეს მოციქულად. სასულიერო პირნი მათში საკანონდებულო თანამდებობასაც ასრულებენ, მეჯლიში ყადებიც ესენი არიან, შარიათსაც ესენი წარმოადგენენ. მეჯლიში ამათგან შესდგება და ქართულ ენასაც ხმარობენ. დღემდე კი ეს ასეა და დღეის შემდეგ

ციამ. ქართველთ სპარსელთ სასულიერო პირნი ქებულნი არიან დიდათ არა მარტო ქართველებში, არამედ თვით მე-ზობელს სპარსელებშიც.

დღევანდელ ქართველ სპარსელებში არის ჰაჯი შეიხულ ისლამი, მოლა ალი ასყარა, გვარად მობონაშვილი. ეს არის დიდი მუშტიედი მთელს ფრეოდანის მხრის როგორც ქართველ სპარსელებში, ისევე სხვებშიაც. იცის კარგად ქართული ენა, კარგი მოლაპარკეა, სათნო მოსამართლე, ჭეშმარიტად საქმის ამწონ-დამწონი. მის გადაწყვეტილებას თურმე ვერავინ დაარღვევს ადვილად.

მეორე ასეთივე კანონმდებელი და პატიოსანი, მადბალარა გვარად ზუბიტაშვილი, უწარჩინებულესი პირი და კარგად მცოდნე ქართული ენის. მაინც როგორც სთქვეს ამ პირებმა, მათში ქართული ენა სასულიერო პირებში თითქმის ყველამ იცის კარგად, ხმარება ყოველთვის სუფთად და კანონიერად ვინ-მეც ერის კაცთა. სასულიერო პირთა შორის ყოლას ქართველ სპარსელ ნასწავლს უწოდებენ თურმე.

ქართველ სპარსელებში სპარსული სკოლები დაუხსნიათ იმ დღიდგან, როცა ესენი ისლამს მტკიცედ დაკავშირებთან. მანამდისკი თურმე მათში შინაურულად სწავლობდენ ქართულ ანბანს და ქართული ანბანი მათში თვით გათათრების, შემდეგაც კარგა ხანს შენახულა. ქართული ანბანი მათ შენარჩუნებიათ თითქმის 1700 წლამდე, მის მერეკი მოსპობილა, ქართულს ასწავლიდენ ხელთნაწერებით და ხშირად ჩუმათაცკი. მეთვრამეტე საუკუნის დამდეგიდამ ქართველ სპარსთათვის ქართული ანბანი უცხოდ შეიქმნა. მათში ამის მომგონებელ რიცხვიც შემცირდა. თუმცა ქართველებს სპარსეთში მისვლა-მოსვლა ხშირად აქვდათ და მთელი სპარსეთის ქალაქები ქართველ ტყვეებით და პატიმრებით სავსე იყო, მაგრამ მაინც მათ შორის სპარსთა მახვილის წყალობით მალე დაირღვა ქართული ანბანის მფარველობის ძალა. თუმცა ისიც კარგად ვიცით, რომ სპარსეთში მცხოვრებ ქართ-

ველნი და ზოგნი მათში ისლამთანაც დაკავშირებულნი ხშირად სთარგმნიდნენ არაბულის და სპარსელის ენიდამ სხვა და სხვა ძველს წიგნებს. ასეთ თარგმანთა ნაწერებიდამ გადაწერილების სპარსეთში და მერე საქართველოში მოტანილი წიგნების მეც მინახავს მრავლად, მქონია კიდევ. ასეთ ძველი ხელთნაწერების სამთელ გავლებულს ქაღალდზედ ნაწერების ზოგი ქართული ასოებით და სპარსული სიტყვებითაც ყოფილა მთელი წიგნები. „ლელიანი“, „იოსებ ზილიხანი“ და სხვა.

სადღეისოდ ქართველ სპარსელებში ქართული წერაკითხვა მოსკობილია. მათ სამრევლო სკოლებში ბავშვებს არაბულს ენაზედ ასწავლიან. ყმაწვილებს არაბულის ანბანის შესწავლა ძრეელ უჭირდებათ, მაგრამ მეტი რა გზა აქვსთ. სწავლა სწარმოებს გაველურებულის წესებით, უწესოდ და უგვაროდ. მასწავლებლად მოღებები არიან. სწავლისთვის დრო მათში არ არის განსაზღვრული. სკოლაში როცა და ვისაც კი მოუხდება, მაშინ შევა. მოკლედ რომ ითქვას, რაც წესები ოსმალეთის ქართველთ შორის არსებობს, იგივე იქ ყოფილა ამათში. ეხლა ყოლა მუსეინ ონიკაშვილი და ყოლა ამრეზ ხუციშვილი მეცადინეობენ და ჩვენებური სკოლის წესებს სწავლობენ, რომ მერე იქ მათ ეს წესები შეიტანონ და სპარსელ ქართველთ სკოლის საქმეები ჩვენებურად მორთონ, შიგ ქართული სახელმძღვანელო წიგნების სწავლება დაიწყონ, ქართულის წიგნებით გამოსწურთნონ თვისი მოძმენი.

თუ ეს ასე არა, უამისოდ ვიტყვით და კიდევაც გვითქვამს, რომ ქართველ სპარსელთ ქართველად ხსენება და საუბარი უბრალო იქმნება. მართალია აქამდის შეინახეს ქართული ენა და ქართველად სთვლიან თავს, მაგრამ ეს არ კმარა. მათ უნდა შეისწავლონ ქართული ენა, საქართველოს ისტორია, სამშობლო მწერლობა, ნამეტურ მათი გადასახლების ისტორია და ყველა ის ტანჯვა-წამება, რაც მათ გამოუვლიად.

ქართველ სპარსელებთ შორის როგორც მამაკაცებში, ისევე დედაკაცებში, ზოგი რამ ქართული სახელები დღემ-

დეც დაშთენილა, მაგალითებრ: თამარი, გულო, ჯეირანა (დარეჯანი) მარიამი, ასო, ისო, სესე, ბოლგრა და სხვა. მამაკაცთ შორის: როსტომა, კოლა, ბეჟან, თეიმურაზ, ფერიდან (ფრიდონ) გივი, მუსა, მერაბ, ხოსროვა, ასკანდარ და სხვანი. ამ ქალთა და კაცთა სახელებს სპარსნი სრულეებით არ არქმევენ თავიანთ ხალხს, ეს მარტო ქართველებში დაშთენილი ჩვეულებათ. სპარსელ მამაკაცთა და დედაკაცებს თავიანთ სახელების დაფარვის ნატვრა იმ ისტორიულის ტრფიალების ხსოვნითაც აქვსთ, რომ მათ ახსოვთ თავიანთი ძველ მამა-პაპათა ვინაობის ვითარება, იციან ისიც კარგად, რომ მათი ძველები საქართველოდამ ჩაურეკიათ იქ სპარსელებს ფეხით და ამას გარდა დიდათაც უტანჯავთ და უწვალებიათ. მათ წვალებას ფასი არ ჰქონია და აი სწორედ ასეთ წვალებულ მამა-პაპათა სახელების ზოგი მაინც ჩვენც მოვალენი ვართ, რომ შევინახოთ და არ დავივიწყოთ. ასეთ საქმეთა არ დავიწყებას ქალნი თუ კაცნი დიდის მორიდებით და თავაზით ეპყრობიან, ამაში იგინი ხედვენ თავიანთ ზნეობრივ ვალს.

სამწუხაროდ, სპარსელ ქართველ კაცთა და ქალთა სახე შესცვლიად. ტიპზედ ბუნებას თავის ადგილ-მდებარეობითი გავლენა მოუხდენია, იგინი გარდაუქმნია სახით იმოდენად, რომ დღეინდელი სპარსელ ქართველნი უფრო სპარსელებს ჰგვანან. იგინი გაირჩევიან მხოლოდ ქართული ენის ხმარებით. მამა კაცებს დღემდე შერჩენიათ ქართული ტანთსაცმელი, ხოლო ეს ტანთ საცმელი ძველი ქართულია და არა აწინდებური. ძველებური მოკლე კაბები, ქულაჯები, ჩოხები და სხვანი მათში იხილვება დღემდე, ნაბდის ქუდები კი გადასცვლიათ სპარსულს ქუდებზედ, ჩუსტები, ქალამნები მათში დღესაც იციან. ტანთსაცმელს გარდა სხვაც ბევრი რამ ძველებური ნივთებია მათში დაცული, ბევრიკი შეცვლილა. როგორც კაცთა შორის, ისევე ქართველ სპარსთა ქალებშიაც ბევრი რამ ნიშნებია ქართველობის დაშთენილი, ხოლო

ტანთ საცმელიკი შესცვლიათ. ტანთ საცმელი როგორც ამბობენ სპარსული ანუ თათრულად სცმიათ, პირბადეკი არ ხურებიათ. ამით იგინი სპარსთა ქალებისაგან დიდათ განირჩევიან. ლაპარაკი, მითქმა-მოთქმა და ყოველივე ასეთნი მათ აქვსთ იმ სახით, როგორც ეს მათ წინაპრებს აქვდათ საქართველოდამ გადასახლების დროს სპარსეთში.

ქალთა და კაცთა შორის, ზემო ხსენებულ ჩვეულებათ გარდა, ბევრიც სხვა რამ ძველებურ ქართულ გარდმოცემანია თურმე დაცული. ბევრს რამეს ძველებურს ამბებს იტყვიან და თან დაუმატებენ, რომ „ამას ჩვენი ძველ მამა-პაპანი ასე იტყოდნენო“. ასეთის ამბების მიიყვანა როგორც კაცებში, ისევე ქალებშიაც ერთობ მრავლად სცოდნიათ. ბევრს ლხინსა, სადღესასწაულო საქმეებში და ჭირშიაცკი იციან ქართული ჩვეულების მოგონება და გახსენებაო. ნამეტურ ქორწილში ბევრს მოიგონებენ ქართულსაო.

დღემდე ქართველ სპარსელებში თუ ქართული ენა კიდევ არსებობს სადმე, ეს არის მიზეზი ქართველ სპარსელ ქალებისა, რომელთაც დედულთაგან მძიმედ იცავდენ ქართულ ენასაო. ამას გარდა მათში ბევრი ძველებური ექიმობა და ქართული შელოცვებიც ყოფილა დაშთენილი. პურის გამოცხობის დროს გუნდებს ჯვარს უკეთებენ, მოიგონებენ აღდგომას, ამაღლებას, ვარდის-ფენობას და სხვა ასეთს დღეებს. ქართველ ქალნი დღეის შემდეგაც კარგა ხანს შეინახვენ ქართულ ენას, რადგანაც თავიანთ პატარებს აკვანზუდევ დამღერიან ქართულ ნანას. ნანას თქმა მათში ადრე თურმე ლექსათაც იცოდენ, მაგრამ სადღეისოდ იქ გალექსილი ნენების თქმა სუსტად იციან, უფრო სიტყვების გაზმით მოუთხრობენ პატარა ფრეოდანელ ქართველებს.

ხვნა, თესვა, მკა, ლეწვა და სხვა ამ გვარნი, მთელი სამეურნეო და საოჯახო საქმენი სპარსელ ქართველთ ქართულად ჰქონიათ. სამეურნეო იარაღის სახელებიც სულ ქართული სახელებით არის დღემდე დაშთენილი. ხმარებაც ისევე იციან,

როგორც ეს მათ ძველებს კახეთში სცოდნიათ. ჩვენებურთ „ონჩახარის“ მსგავსი მათაც სცოდნიათ. კალოობას თურმე ვინც ხელ მოკლე არიან, იმათ გაკითხვაც სცოდნიათ. ამით თურმე ქართველ სპარსელნი განთქმულნი არიან. თუმცა მათ ცუდი ადგილები უკავიათ, მაგრამ იგინი მაინც ღარიბთათვის არას იშურებენ და ვისაც რით შეუძლიან, მით ეხმარებიან ხელ-მოკლეთ, რაისა გამო მათში ესენი მძლავრად არც არიან დაჩაგრულნი.

დრო ხვნა-თესვის, აღება, გალენჯვაც ისეთსავე წესებით იციან, როგორც საქართველოში. ხოლოდ იქ თავთავის დროის კვალად, რადგანაც დრო იქ სხვა და სხვა ნაირია და არა ჩვენებური. დღემდე ყოველ სამუშაო იარაღს და საქმიანობას ძველებური ქართული ნიშან წყალი სცხიაო.

ჭამა-სმა და საჭმელების კეთებაც ქართულად ჰქონიათ. ესენი ბევრს ისეთ საჭმელებს ხმარობენ, რაც სპარსთა სულ არა აქვსთ. ურმები, მიწის ფლობის პირობებიც ამათ კარგად ჰქონიად. ამათში თითქმის მამულის საერთო მფლობელობა ყოფილა დაცული ჩვენებურად, ეს როგორც ადრე კახეთსა და ქიზიყში არსებობდა. ასეთი მიწის ფლობის წესები სპარსელებს თურმე სრულებით არა აქვსთ. ამ წესების შესახებ ერთხელ ვრცლად გვიამბეს. მასში ბევრი ისეთი უცხო ძველებური ქართული საერთო წესებია დაცული, რაც ღირს, რომ იგი კარგის მცოდნესაგან იქმნეს გაცნობილი და აწერილი. ეს წესები კარგად ალაპარაკა მიხეილ ვახ. მაჩაბელმა, ცნობილმა ქართველ მოღვაწემ და ამ საქმის მეტრფემ.

ქართველები სახლებას კეთებასაც კარგად მისდევენ. ამათი სახლები ბევრად გაირჩევა სპარსელთა სახლებისაგან. სპარსელნი სულ ღრმა მიწურ სორებში სცხოვრობენ და ქართველნიკი ჩვენებურ კახურად გაკეთებულ სახლებში. ქართველთა კეთება ისე იქება და იდიდება სპარსეთში, როს სპარსელთ ამისთვის საკუთარი სახელიც უწოდებიათ „გურჯი ფუშ“. სახლების კარგად კეთებას ესენი ძველადგანვე კარგად შესდგომიან. ამიტომ თურმე მათში მოიპოვე-

ბა ბევრი ისეთი ძველი სახლები, დღესაც მკვიდრად მდგარი, სადაც ხალხიც სცხოვრობენ. ასეთ ძველ სახლებზედ იტყვიან თურმე ქართველნი, რომ ეს სახლები ჩვენს ძველებს მაშინ გაუკეთებიათ, როცა იგინი შაჰ-აბაზს საქართველოდამ აქ მოუყვანიათო.

მაუწყეს, რომ ძველის საფლავის ქვებზედაც ძრიელ ხშირად მოიხსენებიან ქართველნიო. ზოგს ქვის წარწერა მოწმობს ასეთ მიცვალებულის შესახებო – „ადე ერთი და გადმოხედე თუ ქართველები როგორ არიან, როგორ სცხოვრობენო“. მოხუცებულნი ასეთ ამბებს გულ ჩათხრობილნი მოუთხრობენ ახალ-გაზდებს. იგინი სწუხან დიდათ და შაჰ-აბაზის წყევლაც იციან ხშირად თვის აყრის და იქ გადასახლების გამო.

ერთი საყურადღებო ცნობა მოჰყავს ვლ. აღნიაშვილს თავის წიგნში. ამაზედ ჩვენც ვიტყვით რამეს. ფრეოდანის ქართველ სპარსელთ გვერდით სცხოვრობენ თურმე სომეხნიც, ქრისტიანები, რომელთაც საყდარში და ისეც კარში პირჯვარს ქართულად იწერენ და არა სომხურად. ეს გარემოება ვ. აღნიაშვილს აფიქრებინებს, რომ იქნება ეს სომეხნი ქართველობიდამ არიან სომხობაზედ გადასულიო. ამას ეჭვი არ უნდა, მასვე ასაბუთებს თვით ამისგანვე მოყვანილი მეორე ცნობა ქართველის თავადის აგინაშვილის შესახებ, რომელიც სპარსეთში ყოფილა 1830 წლებს. იქ ამას სომხის ქალი შეურთავს ცოლად, შვილები სომხურად დაუნათლავს და დღეს ესენი საგინიანად იწოდებიან და თავიც სომხად მიაჩნიად.

მიზეზი ამისი ის გახლდათ, რომ სპარსეთში ადრე არ იყო ქართული ეკლესია. მეორე, სპარსთა მთავრობა სომეხებს სჯულის გამო არც სდევნიდა, არ ათათრებდა. უეჭველია, ქართველიც ამ სჯულს მიეკედლებოდა, იგი ქრისტიანობით დაშთებოდა კიდევ ხელ შეუხებელი. სპარსთა მთავრობა ასევე არ სდევნიდა კათოლიკის სარწმუნოების მაღიარებელთ, მარტოდ ქართველებს ატანდა ძალას სჯულის გამოცვლის გამო. ძალიანაც შეიძლება, რომ ქართველს ხალხსაც ქრისტიანობიდამ ისლამზედ

გადასვლა მორიდებოდა, ამიტომ იგი სახეს შეიცვლიდა, სომხის ან კათოლიკობას შეუერთებოდა და მით იგი ქრისტიანობით დაშთებოდა. ფიქრი არ უნდა, რომ ასეთი მაგალითები ხშირად მოხდებოდა მათში და ბევრი ქართველი გადავიდოდა ადვილად მათს სჯულზედ. ჩვენ ეს ჰაზრები სხვაგანაც გვაქვს ნათქვამი, ამიტომ აქ ესეც კმარა. ნახეთ ამაზედ ჩემი წიგნი „ქართველი გრიგორიანები.“ გამოცემა 1906 წ. თფილისი. 1800 წლების შემდეგ სპარსეთში ქართველთა მისვლა-მოსვლა სრულიად შევწყვიტეთ. ვინც იქ ქართველნი სცხოვრებდნენ ხსენებულ დროს გადასულნი, იმათაც დროის განმავლობის წყალობით განვლეს სოფელი და მათის მოსპობით მოისპო ქართველთა კვალი სპარსეთში. ერთი მაგალითი იყო ვლადიმერ აღნიაშვილის და მეორე ქართველებში კარგად ცნობილის ილია ზარაფიშვილის. სოფლის უწესოები-საგან დევნილმა სპარსეთში ირჩია წასვლა და იქაურს ქართველებზედ შორიდან მაინც გადახედვა. ამის წერილები სპარსეთიდან 1906-1907 წ. „ცნობის ფურცელსა“ და „ისარშიაც“ მრავლად იბეჭდებოდა. დღეის შემდეგ უეჭველია ქართველნი ხშირად მიმოიხილვენ სპარსეთს და მის საშუალებით სპარსელ ქართველთა ცხოვრებასაც ზომიერს სინათლეს მიჰფენენ.

თვით ცნობიერება ქართველებში საკმარისად იდგამს ფეხს. სპარსელ ქართველთა მოსვლას საქართველოში ქართველებმა კარგის ისტორიულის თვალთ შეხედეს. თფილისის თავადაზნაურთა კრებამ 600 მ. გადასდო სპარსელ ქართველებში სკოლის გასახსნელად, ასევე ქუთაისის თავად აზნაურთა კრებამ და ჭიათურის შავი-ქვის სამრეწველო საბჭომ 1500 მ. ამით გადააჭარბეს მათ თავიანთ ზნეობრის ვალს. ყველა ეს ცხად საბუთს გვამლევს ვიფიქროთ, რომ დღეის შემდეგ სპარსელ ქართველთ გაღვიძების და განახლების ზარიც დაირეკება, ახალ ცხოვრების უღელში შეებმენ. ახლა მათი ვალია, რომ თავიანთი შვილები საქართველოში მრავლად და ხშირად გამოგზავნონ სასწავლებლად, რადგანაც მათსა და ჩვენს შორის გზა გაიხსნა, ხიდი გაკეთდა და ამ ხიდის ბურჯებათ უნდა ჩაითვალონ ყოლა მუსეინ ონიკაშვილი და ყოლა ამრეზ ხუციშვილი.